PART I - A

DESCRIPTION OF THE MANUSCRIPTS

(i) Description of the manuscripts of the Svānubhūtināṭaka.

(ii) Description of the manuscript of the Rasikavinoda.

(i) DESCRIPTION OF THE MANUSCRIPT OF THE SVĀNUBHŪTINĀṬAKA

There are two manuscripts of this play, which is unpublished so far; the one is preserved in the Oriental Institute, M.S. University of Baroda, Baroda (=O) and the other in the Pothikhana of the Maharaja Sawai Man Singh II Museum, Jaipur (=J).

Manuscript O	=	Manuscript No.11671 Oriental Institute, M.S.University of Baroda, Baroda.
Material	:	Paper
Extent	:	54 folios; 53b is numbered as 54; folio 1b and 2a are missing. The missing portion from कान्तिवासेश्च on 1a upto शास्त्रकोनान्त on 2b is restored from the manuscript of Jaipur (J)
Size	:	26 x $9\frac{1}{2}$ cms. (=$10\frac{1}{4}$" x $3\frac{3}{4}$")
Script	:	Devanāgarī
No. of lines on each folio	:	8 to 9 on each side of the folio.
No. of letters in each line	:-	36 to 40
Granthas	:	1200

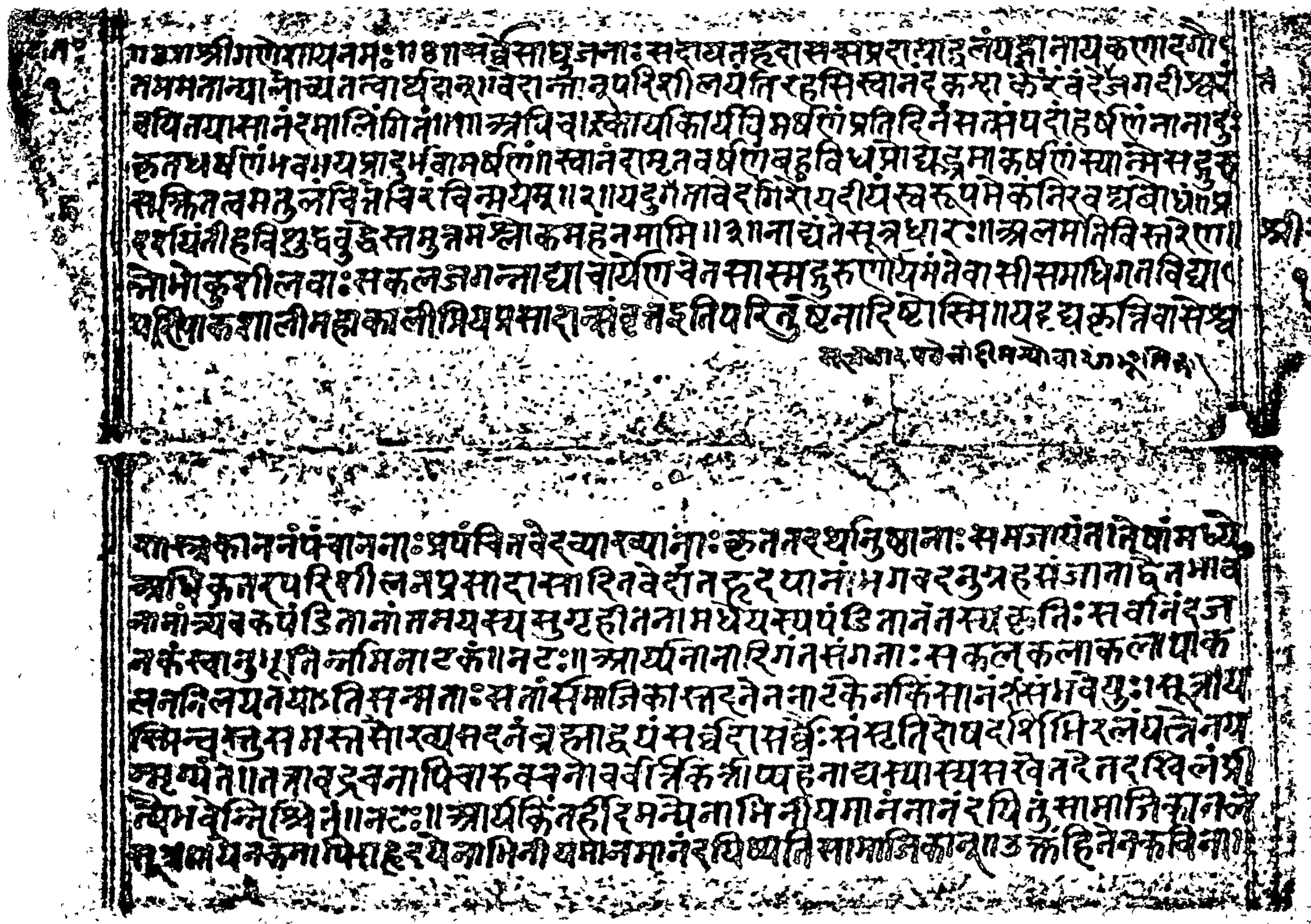

— Manuscript 'O'

श्रिति-श्रुतेः॥ कश्चिज्जगन्निर्मात्रीनयाऽसंख्येयगुणः एकस्मात्मुख्यादीश्वराद्भूनः एकः स्वस
मसमस्थश्शून्यः हिरण्यगर्भः॥ कर्म तलस्थ त्वेज्ञ तदधीन तदधीनत्वा॥ कवशब्देन कल्पविकासइति
ध्यत्वे नुसारोत्यारिणा मिनीमायाभिधीयते तान्नियन्त्रिताः नगाइवनागाः प्राणिनः॥ नगाविति जडत्व
योत् कम्॥ पिपीलिकाविद्या सूक्ष्मविषयत्वात्॥ पश्चिमार्धवाति वरमतया स्वालयस्वाश्रये
शुद्धचैतन्येश्राश्रय ᕽवᕽ त्वविषयत्वभागिनी निर्विभागवितिरेवेत्यादि संज्ञेपशारीरकात्॥ किं
पूर्वभावितमसोहि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापिगोचरइत्यनेन ज्ञानस्य जीवाश्रयत्वाविषयत्व
प्रतिषेधयनानेन किं जीवेसादित्वमंगीकृतमकृताभ्यागमादिदूषणप्रसंगाथ॥ इति॥ एतन्म
तेनः करणाविच्छिन्नचैतन्यस्य जीवत्वतयाविशेषणस्य सादित्वेननाज्ञानविषयत्वाश्रयत्वे
नत्राविशेष्यांशस्यानादितयानाकृताभ्यागमादिदूषणं॥ वस्तुतो ज्ञानं जीवाश्रितमविद्याव

च्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वाचस्पतिमिश्रमतमेव युक्तिसहं॥ विषाणेच्छित्यनेन सर्वेषां पृष्ठतुल्यत्वं
॥ तत्रशुद्धचैतन्ये वसनात दभेदवत्वेपि तच्छिन्नतया प्रतीयमानेन॥ हंसेनाविशेषणे इन्द्रेण
हंसत्वं च मानसप्रियतया॥ वंबूपुटविनैवा॥ अपाणिपादो जवन इत्यादिश्रुतेः॥ कवलिनास्ते
॥ इन्द्र प्रतिबिंबत्वात् तेषां॥ पिंगल॥ अधुना सर्वमिदं वाधितार्थकम्॥ भूतीयथावदसि
तमावदवाधितमेव वाधितत्वं च स्वाज्ञानकल्पितं॥ पाविद्धदनुभवेनसर्वमविकल्पमवाधि
तापंडि॥ अस्त्येव तावदेवं मतिः सघरासतांवे तासितथापीदमप्यस्तु॥ लोके वर्षतुदेशिकाद्वतथ
नरत्वोपदेशाम्रतं संतु स्वानुभवैकमानविलसच्चित्सुखस्यसतस्मिन्दतुसद्वैजनाः॥ २७॥ ॥ इति श्री
निः×पदः॥ जीवन्मुक्तिदशाप्यशेषविदुषां हृदेसमुद्योततांअत्मानंदनिमग्नमानसतया×श्रीमानः सर्वद
तिपं॥ ॥ इति श्रीमत्तनयपंडितविरचितस्वानुभूत्यभिधानाटकं समाप्तम्॥ ॥ संवत् १७२५ व
र्षे मार्गशीर्षमासे शुक्लपक्षे एकादशीचंद्रवासरे यथा॰ लिखितं नीराघवेंद्रस्य शिष्यः बालकृष्णेन सरस्वती

Manuscript 'O'

Date of copying : Vikram Saṁvat 1725 = (C.1669 A.D.)

Condition : Good

Remarks : The manuscript begins on folio 1a and ends on 54a. It begins with श्रीगणेशाय नमः । सर्वे साधुजनाः etc. and ends with संवत् १७२५ वर्षे समयनाममाधववदि एकादशी चन्द्रवासरे यथा-लिखितं नारायणेन्द्रस्य शिष्यः बालकृष्णेन्द्रसरस्वती । The manuscript bears the numerical figures on the left and right side of the margin along with the word श्रीराम ॥ on the right on each of the folio a.

There are a few marginal notes, some lacunae and scribal errors. The manuscript does not contain the Sanskrit rendering of the Prakrit passages occuring in the text.

Manuscript peculiarities :

There are some words and lines found outside the text which are of the following types :

(i) Infra-lineam : यत्राश्राव्यं हि सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते । folio 3b.

(ii) Marginalia : समुद्रः वरुणालयः । folio 14a.

(iii) Supra-lineam : मातर्भूतपतेर्जटोत्कटमहे — folio 45a.

Orthographical Peculiarities :

The letters like अ, ण, शु, ल्ण, थ, प, घ, स्नु, स्थि are peculiarly written. The manuscript contains Yamas (doublings) e.g. पूर्व is written as पूर्व्व, मतः is written as म्मतः, सर्व as सर्व्व, संपर्क as संपर्क्क etc.

The sign of 'avagraha' is not used in a number of places in the manuscript e.g. कोयमनेक for कोऽयमनेक, आगतोसि for आगतोऽसि etc.

The Scribal Errors :

(a) Some letters and words are wrongly spelt and written :

e.g. प्रोझिताः for प्रोऽझिताः
आगछ for आगच्छ
क्रुता for कृता
प्रविषति for प्रविशति
कंटे for कंठे
स्मसानम् for श्मशानम् etc.

(b) The vertical bars to show the completion of a phrase or a sentence are missing at many places in the manuscript.

(c) Sometimes the sandhis are either not done or wrongly done :

e.g. अये अयं for अयेऽयम्
गछतं अहं for गच्छंतमहम्
लटोदेशा for लडादेश etc.

Manuscript J : Manuscript No.91 at Pothikhana, Maharaja Sawai Man Singh II Museum, City Palace, Jaipur (Rajasthan).

Material : Paper

Extent : 44 folios

Size : 25 x 10½ cms. (= 10" x 4")

Script : Devanāgarī

No. of lines on each folio : 10 to 12 on each side of the folio

No. of letters in each line : 32 to 36

Granthas : 1200

Date of copying : Not mentioned

Condition : Good

Remarks : The manuscript begins on folio 1a and ends on 44b. It begins with श्रीगणेशाय नमः। सर्वे साधुजनाः etc. and ends with इति श्रीमदनंत पंडितविरचितं स्वानुभूत्याभिधं नाटकं समाप्तम्।

The manuscript bears the numerical figures on the right side of the margin.

The manuscript does not contain the Sanskrit rendering of the Prakrit passages occuring in the text.

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥सर्वेषां सुजनानां सदयं तदुदारसत्संप्रदायादलं यत्तानायकणादगौतम मतान्यालोच्यतत्तापदानि॥ वदतां तानुपरिशील्य प्रतिरहसि स्वानंद कंदाकरं वंदे तं जगदीश्वरं दयितया सानंदमालिंगितं॥१॥ अपि च॥ कार्याकार्यविमर्षणं प्रतिदिनं सत्संपराहर्षणे नानादुःकृतधर्षणं भवभयप्रादुर्भवामर्षणं॥ स्वानंदामृतवर्षणं बुधविधप्राद्यत्तोप्रकर्षणं स्यान्मम सद्गुरुसूक्तितत्त्वमतुलं चित्ते चिरं चिन्मयं॥२॥ किं च॥ यद्गुरुकृतावेदांतरायदीपं स्वरूपमेकं निरवद्यबोधं॥ प्रदर्शयंतीह विशुद्धबुद्धिस्तमुत्तमश्लोकमहं नमामि॥३॥ नांद्यन्ते सूत्रधारः॥ अलमतिविस्तरेण॥ भो भोः कुशीलवाः सकलजगन्नाथाचार्यशान्तेनोत्तंसरामेण्यादवेनास्मद्गुरुणायमस्मदंतेवासी समधिगतविद्यापरिपाकशाली महाकालीप्रियप्रसादात्संपन्न इति परितुष्टेनादिष्टोऽस्मि॥ यदद्य कलिनिवासे ॥१॥

सा-नृति-न टकपत्र ८३

मानामप्ययोभवतिनापिगोचरः स्वने नाज्ञानस्य जीवाश्रयविषयत्वेऽपि दोषप्रयतनानुनाशं जीवे सा भूपतान्नेनापि जीवसाधितमप्रीहतमस्वनाभ्यागमादिदूषणग्रस्तं। पंडि। एतन्मते तु कारणात्रिज्ञनवत्तनस्य जीवनयाविशेषणस्य साक्षित्वेन नाज्ञानविषयत्वाश्रयत्वे। तत्रापि शोभ्यामन्यानादितया नाकृताभ्यागमादि दूषणं। वस्तुतो ज्ञानं जीवाश्रितमविद्यावच्छिन्नचैतन्यं जीवरतिवानवस्थातिप्रसंगयुक्तिरस्ति। विषाणांविघ्नं न नसरेषांपृथुफलतय्यत्वं। तत्रभुन्यतन्या रसनातत्त्वे ववत्तविनाशिन्नतया प्रतीयमानेन। हेरानदेश्वरेण। हेरातं सम्मनरा त्रियातन्या नूपुरं विनव उरपाणिपादाजवनत्याभिनेनः। नवल्लिकाकोशेश्वर प्रतिविंबत्वान्नषा। पिगाअपुनोसर्वमावदवा भिन्नार्थकं। कृति स्यया दृष्टितन्नावृद्धाचैतन्यमेव वाधितत्वं चस्य। आनकालिका। उप। विद्वदनुभवनरश्व नसमावेतुदभवाधितत्वं। पंडि। अस्त्येवनावद्यं मति। सर्वं गुरुना चन्नसिनपादिस्पृश्य। लोकवपैर्दृशि काकुलुपानुस्मृता। प्रसंगाम्नातसंनुम्नानाम नरकमान विलसत्स्वस्य सत्संपदः। जीवन्मुक्तिदशाप्य यापि विदुषा श्रर्वा गुरुत्वानतां ब्रह्मानंदनिमग्नतान स्रत पानंदुनु सर्वे जनाः॥२८॥ इति निष्क्रांताः सर्वे इति पंचमोऽङ्कः॥ इति श्रीमदनंतपंडितविरचितं स्वानुभूत्यभिधं नाटकं समाप्तं॥ ८५ ॥८५॥

Manuscript 'J'

Orthographical Peculiarities :

The letters like अ, शु, द्वे, ण are peculiarly written. The sign of 'avagraha' is often not used in the manuscript. There are no marginal notes but a few scribal errors like [illegible] for [illegible] , [illegible] for [illegible] (sometimes) are found in the manuscript.

The vertical bars to show the completion of a phrase or a sentence are often missing in the manuscript.

(ii) Description of the manuscript of the 'Rasikavinoda':

The only available manuscript (codex unicum) of this rare play which is not yet published has been preserved in the Oriental Institute, M.S.University of Baroda, Baroda.

Manuscript No.	:	11979 in the Oriental Institute, M.S.University of Baroda, Baroda.
Material	:	Paper
Extent	:	29 folios
Size	:	21 x 11½ cms. (= 8¼" x 4½")
Script	:	Devanāgarī
No.of lines on each folio	:	7 to 8 on each side of the folio
No.of letters in each line	:	18 to 20
Granthas	:	300

श्री[illegible]नमः ॥ जयश्री पवित्रसरसीस
रसीजतात्मा दकृपाणि पादकमला द्विरा
त्रत्रियंव ॥१॥ लावण्यनीरनिकरेणयया लि
पितो विश्वांकुरं [illegible]ऊति को पिकलुषमे
घ: ॥ नांघते स्तत्रधार: ॥ उदितन्तु चिहें वलुवन ॥१॥
धोरं प्रकाशायन्तं मालो ॥ तदुपतिष्ठे । त्रिजग
छवहारसारहेतुर्दृष्टेजैवसागरेऊनानां

विदलहृततांधकारपरंतु विसौरं ऊनतुष्टयेम
हो स्तु ॥२॥ चलचारुस्तुचिकुणावलोकं चतुरा
शिनव मक्रतिप्रस्त्व ॥ नयननत पद्मनं द स्तने
र्वितनोतु श्रियमुत्तरोत्तरां न: ॥३॥ प्रलसतिवि
स्तरेण ॥ सकलधर्मधुरंधरस्फि[illegible]
दाम दयालुधर्मे: क्रम प्रसेधित महादानजरेस्व
स्वविंवनेनरष्फिकविनाद[illegible]नारकमजिने
नव्यमितिसंगीतक्रमन्तु तिष्ठामि ॥ [illegible]

वान्यां श्राबाल्यादिदैर्वस्थीयते। कुरवयोर्न्नीति
दुष्टः क्वास्ते सोप्य बाल्यादिदेवास्ते न वक्तुमम
प्राधान्यार्थं दुष्टः प्राणेयः। ततः प्रावित्तपदुष्टः
पदार्थः प्रथे दुष्टसमग्रप्राधान्यं त्वयाचिंत्ये
यं। निंदा तव महत्वारिपी। पद्मया दवरयी
जौतवपरिचारकौ। दुष्टः। यदा हित्वा तिन दें
नितथाकरोति॥ पदार्थः पुरुषोत्तमाश्रयं
प्यत्वा कदाचनापि नगं तथ्यमिति प्रातिज्ञा

विधेया। सर्वे जन्मांतरकृ हस्ते पि पुरुषोत्तम
माश्रयः। यत्र स्वप्ने पि दानस्य दीर्घैर्वर्चिता
स्ति नावना इति सर्वे स्थिना॥ इति श्री र
सिकविनोदे श्रीटक्कन दृश्री कमलाकर वि
रचिते पंचमोऽंकः॥ समाप्तः। श्री २२
संवत १७९३ वर्षे चैत्र शुद्ध जौमे [illegible] भ दृश्री
कमलाकरविरचितं रसिकविनोदे [illegible]
हि ड बनं ओ टक्क समाप्तं
श्री श्री

Date of copying : Vikram Saṁvat 1767 (=C 1711 A.D.)

Condition : Good

Remarks : The manuscript begins on the folio 1a and ends on 29a. It begins with श्रीगणेशाय नमः। लक्ष्मी-पवित्रसरसी etc. and ends with संवत् १७६७ वर्षे चैत्र शुद्ध २ भौमे भट्टश्रीकमलाकरविरचितं रसिकविनोदे अदातृविडंबनं त्रोटकं समाप्तम्। The manuscript bears the numerical figures on the right side of the margin of the folio a.

There are a few letters and words not contained in the main text, that are written in the margin, e.g. पु on 3b, मपश्यत् on 8a etc.

There are moreover some lacunae and number of scribal errors in the manuscript.

It does not contain the Sanskrit rendering of the Prakrit passages occurring in the text.

In the beginning of the manuscript on the reverse side of the folio 1a the name of the owner of the manuscript has been written in a different hand writing : सूर्यपुरस्थ शुक्लयदुरामात्मजो धैर्यरामस्येदम्। i.e. this manuscript belongs to Dhairyarāma, the son of Yadurāma residing in Sūryapura i.e. Surat (Gujarat State).

Orthographical Peculiarities :

The letters like अ, ण, शु, ण्ण, क्त, श्रु, त्त, श्र, द्रु, द्म are written in a peculiar way.

The manuscript introduces Yamas (doublings), e.g. अकीर्ति is written as अक्कीर्त्ति, कर्ता as कर्त्ता etc.

The sign of 'avagraha' is not used in the text e.g. धर्मद्रुमोथ for धर्मद्रुमोऽथ, शुन्यमुखोपि for शुन्यमुखोऽपि etc.

The Scribal Errors :

(a) Some letters and words are wrongly spelt and written :

e.g. प्रारब्ध for प्रारब्ध

दयालः for दयालुः

कुटम्बम् for कुटुम्बम्

तिष्टन्ति for तिष्ठन्ति

बृहत्कृता for बृहत्कृता

तत for ततः etc.

(b) Sandhi is not done; e.g. एतं अनाचरणं, वक्तव्यं अदात्‌, कुटुम्बं एकीभूय, निक्रांतः etc.

(c) The vertical bars to show the completion of a phrase or sentence are missing at many places in the manuscript.

PART I - B

THE PRINCIPLES ADOPTED IN CONSTITUTING THE CRITICAL TEXTS OF THE PLAYS

The Principles adopted in constituting the Critical Texts of the Plays :

The sign of 'avagraha' missing in the manuscript is restored in the text, e.g. वनेऽपि, आगतोऽसि etc.

The saṁdhis are properly done except in those cases where the names of the characters are involved e.g. ततः प्रविशति अकीर्त्या सह अदातृगुणः।

The verses which are correctly numbered are separated from the prose portions. The names of the characters are fully written everywhere.

The Prakrit passages are rendered into Sanskrit.

The stage directions are clearly and distinctly marked.

While constituting the text of the play -'Svānubhūti' from the two manuscripts O and J, in case of the two different readings, that which is more correct, or better suitable to the context and the metre, is accepted and incorporated in the text, while the other one is mentioned in the footnote. The missing portion from the folio 1b to 2a of the manuscript O is restored and included from the manuscript J. Where both the manuscripts contain incorrect reading, there the correction is made in the circular brackets with bold, dark lines.

Kalpana's

In case of the text of 'Rasikavinoda' there being only one manuscript the erroneous readings are corrected in the circular brackets with bold lines; the superfluous letters from the manuscript are enclosed in square brackets and the lacunae are properly filled up.

The following signs are used in constituting the critical texts of the plays :

(	**)**	- enclose an emendation
[	]	- enclose superfluous letters from the manuscript which are therefore omitted.
(	)	- enclose stage direction.
/	/	- enclose Sanskrit rendering of the Prakrit portion in the text.

PART I - C

CRITICAL TEXTS OF THE PLAYS

(i) Critical Text of the Svānubhūtināṭaka

(ii) Critical Text of the Rasikavinoda

CRITICAL TEXT OF 'SVĀNUBHŪTINĀṬAKA'

श्रीगणेशाय नमः ।

सर्वे साधुजनाः सदा यतहृदा
सत्सम्प्रदायादलं
यज्ज्ञानाय कणादगौतममता-
न्यालोच्य तत्त्वार्थदान् ।
वेदान्तान् परिशीलयन्ति रहसि
स्वानन्दकन्दाकरं
वन्दे तं जगदीश्वरं दयितया
सानन्दमालिङ्गितम् ॥१॥

अपि च ।

कार्याकार्यविमर्षणं प्रतिदिनं
सत्सम्पदां हर्षणं
नानादुष्कृतधर्षणं भवभय-
प्रादुर्भवामर्षणम् ।
स्वानन्दामृतवर्षणं बहुविध-
प्रोद्यद्द्रुमाकर्षणं
स्यान्मे सद्गुरुसूक्तितत्त्वमतुलं
चित्ते चिरं चिन्मयम् ॥२॥

यदुद्गता वेदगिरो यदीयं
स्वरूपमेकं निरवद्यबोधम् ।
प्रदर्शयन्तीह विशुद्धबुद्धे-
स्समुत्तमश्लोकमहं नमामि ॥ ३॥

(नान्द्यन्ते ।)

सूत्रधारः — अलमतिविस्तरेण । भो भो कुशीलवाः

16

सकलजगन्नाट्याचार्येण चेतोऽन्तर्यामिणा[1] देवेनास्मद्गुरुणायमस्मदन्तेवासी[2] समाधिगत-विद्यापरिपाकशाली महाकालीप्रियप्रसादात्संवृत्त इति परितुष्टेनादिष्टोऽस्मि। यद्धक्रान्तिवासेश्वर[3,4]यात्रायां मिलिताः सदानन्दवननिवासिनो जनाः कमपि प्रबन्धमभिनीय भवता भवतापरहितेन सत्सङ्गसहितेन परितोषणीया इति। तदधुनैव बहुपरिकरैः सात्त्विकाभरणतिरस्कृतसुधाकरैर्नानाविधवाद्यसनाथकरैस्तत्र तावदुत्तरोत्तरभूमिका परिग्राह्या भवद्भिर्यावदहं सुमतिसीमन्तिनीमात्मकार्ये विनियुज्यागच्छामि।

(ततः प्रविशति सुमतिः।)

सुमतिः_ अज्जउत्त अहं तुह समीअं जेव्व चिट्ठामि। ता अणुगिह्णिअदु मं अज्जो कज्जाणिओएण। /आर्यपुत्र, अहं तव समीपमेव तिष्ठामि। तदनुगृह्णातु मामार्यः कार्यनियोगेन।/

सूत्रधारः_ साधु प्रिये, साधु। तर्हीदमेव कार्यं कार्यमार्यया। यावदहं प्रारब्धनाट्यमिदं परिसमाप्य तूष्णीमवस्थास्ये तावन्मदनुरूप-

1. O.- चेतसा। 2. O. omits - अस्मद्-।

3. O. Folios 1b and 2a are lost. Hence the portion from -वासेश्व upto पञ्चाननाः is missing.

4. O. Marginal note- सूत्रधारः पठेन्नांदीमन्त्यो वा रङ्गभूमिकः।

संसारव्यवहारपरा भवेति।

सुमतिः – (संस्कृतमाश्रित्य।) आर्यपुत्र, त्वदेकाश्रया वास्तवतत्त्वस्वरूपमात्रविषया कथमहमन्यादृशव्यवहारपरा भवेयम्।

सूत्रधारः – भो भो नटाः, सङ्गीतकवेलातिक्रामति।

सुमतिः – तदलं कालातिपातेन।[5]

नटः – आर्य कोऽसौ प्रबन्धो यदभिनयेनानन्दमयेनानन्दवननिवासिनानेन जनेन भवितव्यम्।

सूत्रधारः – अस्ति किल गोदावरीपरिसरालङ्कारभूतमनुभूतमतिरमणीयतया रघुपतिना राक्षसकुलविघातिना दक्षिणदिगङ्गनातिलकायमानं दण्डकाननं नाम वनम्। तत्र च सकलविद्यानिधानं विराजमानविश्वेशसान्निधानं पुण्यस्तम्भाभिधानं नाम नगरम्। तस्मिंश्च भरद्वाजान्वयसम्भवाः शाम्भवाः सदाचाराः समासादितात्मतत्त्वविचारा ब्राह्मणाः समभवन्। तेषु च समस्तवाङ्मयार्थविदो दम्भादिवैरि

5. J. Marginal note – तर्हि आर्ये साधय स्वसमीहितं विहितम्।

सुमतिः – तथा। (इति प्रणम्य तथाविधव्यवहारपरा बभूव।)

Kalpana's

additional

वृन्दाभिदो बालोपाण्डितस्यात्मजाः शिव-विश्वनाथ-महादेव-त्र्यम्बक-नीलकण्ठाभिधाना निरन्तर-भगवदनुध्यानाः समस्तशास्त्रकाननपञ्चा-ननाः प्रपञ्चितवेदव्याख्यानाः कृततदर्था-नुष्ठानाः समजायन्त। तेषां मध्येऽधिकतर-परिशीलनप्रसादासादितवेदान्तहृदयानां भगवदनुग्रहसञ्जाताद्वैतभावनानां त्र्यम्बक-पण्डितानां तनयस्य सुगृहीतनामधेयस्य पण्डितानन्तस्य कृतिः सर्वानन्दजनकं स्वानु-भूतिर्नाम नाटकम्।

नटः - आर्य, नानादिगन्तसङ्गताः सकलकलाक-लापाकलननिलयतयातिसम्मताः सन्तो सामाजिकास्तदनेन नाटकेन किं सानन्दाः सम्भवेयुः।

सूत्रधारः - यस्मिन्वस्तु समस्तसौख्यसदनं
ब्रह्माद्वयं सर्वदा
सर्वैः संसृतिदोषदर्शिभिरलं
यत्नेन यन्मृग्यते।

see 3 O on p. 2

६. O. The portion from वासेश्च upto समस्त is lost, this lost portion is restored from J.

७. J. समस्तशास्त्रकाननग्रह -। What?

kalpana's

तत्तावद्रचनापि चारुवचना
वर्वर्ति, कर्ताप्यहं
नाट्यस्यास्य सर्वे तदेतदखिलं
प्रीत्यै भवेन्निश्चितम् ॥४॥

नटः _ आर्य, किं तर्हीदमन्येनाभिनीयमानं नानन्दयितुं सामाजिकानलम् ।

सूत्रधारः _ येन केनापि सहृदयेनाभिनीयमानमानन्दयिष्यति सामाजिकान् । उक्तं हि तेन कविना ।

सगुणापि हन्त विगुणा
भवति खलास्याद्विचित्रवर्णापि ।
आखुमुखादिव शाटी
पदपरिपाटी कवेः कापि ॥५॥

किञ्च ।

सदोषमपि निर्दोषं भवत्यग्रे विपश्चितः ।
रामस्येवार्जुनवपुः सुकवेः सरसं वचः ॥६॥

नटः _ (सानन्दम् ।) तर्ह्यार्य, कस्तत्रास्माभिः सम्बोध्य पदारूढः कार्यः ।

सूत्रधारः _ (विहस्य ।) न कोऽपि । उक्तं हि तेनैव कविना ।

किं मे प्रार्थनयाऽनया यदि गुणः
काश्चित्स्वसूक्तौ भवे-
द्विद्वद्वृन्दमिदं तदा द्रुततरं
तेनैव बद्धादरम् ।

नो चेद्दीनदयालुदैन्यवदनै
स्तत् श्रोष्यते केवलं
चित्तं सम्मदमातनोति कीर्तनः
किं तावता स्यान्तरे ॥७॥

भवतु वा विश्वेश एव सम्बोध्यः।

नटः — आर्य, कोऽयमुद्दण्डचण्डविकटतुण्डदण्डोद्भटहस्त-समस्तसुरासुरमुनिवरनरकिन्नरविरचितस-विनयसेवासमासक्तविरक्तनयनस्तुषारगिरि-कल्पकल्पितानल्पभूषाभूषितवृषाधिरूढः कर-वलायितगूढचरणः सुरसुन्दरीवृन्दामन्दानन्दसं-सेव्यमानया सिंहवाहनया बालारुणकिरणतिर-स्करणप्रवणाङ्गलतिकया कयाचननायिकया विराजमानः।

सूत्रधारः — (विहस्य।) धिङ् मूर्ख, न जानासि किमेनं निखिलनिगमागमगम्यसामरस्यरहस्यं प्रपञ्चाभिव्यक्तिच्छक्तिसहितं सङ्गरहितं जगद्विवर्ताधिष्ठानभूतं भूतपतिमेतं महाश्मशाननिवासोल्लासशालिनं महादेवं नाम।

नटः — (पुरोऽवलोक्य।) आर्य, इत एवायमायाति।

सूत्रधारः — तर्हितः किञ्चिदपसृत्यैनमवलोक्य निजनयने सफलजनने करिष्यावः।

(इति निष्क्रान्तौ।)

प्रस्तावना।

kalpana's

(ततः प्रविशति[८] कतिपयप्रथमप्रदर्शितेनाध्वना [21]
गिरिजानुयातो महादेवः।)

महादेवः :- (श्मशानमवलोक्य।) (स्वगतम्[१०])
सत्यमात्थ रे महाश्मशानमेतादीति। (प्रकाशम्।)

पश्यैतद्गिरिजे श्मशानमतुलं
चञ्चच्चिताभासुरं
यस्मिन्भूमितले लुठन्ति विगल-
द्गात्राः पवित्रा जनाः।
भस्मोद्धूलनबिल्वकोमलदल-
प्राप्तप्रभूतश्रियो
मद्ध्यानैकनिबद्धमानसतया
वृत्त्यन्तरप्रोज्झिताः[११] ॥८॥

अपि च।

गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गरिङ्गदनिल-
प्रोद्धूतपापव्रजाः
सद्वृद्धोक्तमदीयनाममहिम-
प्रोल्लासिरोमोद्गमाः।
यत्र प्राक्तनपुण्यवैभवभरा-
दासन्नमृत्यूत्सवाः
के वा न क्षपयन्ति कालकलनां
कल्याणि कामं जनाः ॥९॥

८.०. प्रविषति   ९.०. स्मसान-
१०.०. Marginal note यत्राश्राव्यं हि सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते।
११.०. प्रोझ्झिताः।

Kalpana's

गिरिजा - भगवन्निदानीमागताः कतिचिन्निर्गच्छत्प्राणाः प्राणिनस्तदमीषां कर्णे तूर्णं तारकं ब्रह्म समुपदेष्टव्यम्।

महादेवः - साधु गिरिजे, साधु। (इति तथा करोति।)

गिरिजा - सखि विजये, समभिधीयतां दण्डपाणिर्यद्यत्र कोऽपि विमुक्तिकामः समायास्यति, सुखं स समायात्विति।

(विजया तथा करोति।)

(ततः प्रविशति दण्डपाणिः।)

दण्डपाणिः - सखे विकटतुण्ड, यद्यत्र कोऽपि पण्डितःस्यात्तर्हि तेन सह कमपि संवादं विधास्यामो यावदयं पार्वतीपतिः समुपदिशति तारकं प्राणिनाम्। यतः।

सङ्ख्यावतैकेन यथा प्रमोदो
भवत्यवश्यं सकलस्य जन्तोः।
सङ्ख्याविहीनैरपि नान्यलोके-
स्तथेति तत्सङ्गतिरेव साध्वी ॥१०॥

विकटतुण्डः - साधु समभिहितम्।

(नेपथ्ये।)

पण्डितः - (शिष्यं प्रति।) भोः श्रुतशीलसम्पन्न।

गङ्गेयं शिव एष देशिकपदा-
लम्बी दिशत्यादरा-
त्कर्णे किञ्चिदयं जनोऽपि लभते
युक्तिं प्रयासं विना।

इत्येतन्मम पश्यतोऽपि निखिलं
स्वप्नावभासात्मकं
भातीत्येव मतिः सदाद्वयतया
चिद्वस्तुनः सर्वथा ॥११॥

दण्डपाणिः _ (आकाशे कर्णं दत्त्वा।) किं ब्रवीषि रे,
उपदेशोपदेश्योपदेशकात्रिपुटेरसत्कल्पनाम्।
तदेतदपि विज्ञानमस्मत्स्वामिप्रसादादेव।
(पुनराकाशे कर्णं दत्त्वा।) ननु रे, किं ब्रवीषि
तत्रापि भेदं न पश्यामीति। साधु साधु।
(ततः प्रविशति सशिष्यः पण्डितः।)

पण्डितः _ (स्वगतम्।) यदेवास्माभिरभिहितं तदेव
तु तत्त्वम्। तथापि चिद्विवर्तमेनमपि पश्या-
मि। (प्रकाशम्।) अहो रमणीयमिदं महाश्म-
शानश्मशानम्। यत्र च तारकोपदेशाय।

चञ्चत्कुण्डलदीप्तिमण्डितवल-
क्षण्डे चलत्कङ्कणम्
विश्लिष्यद्वसनाञ्चलं द्रुततरं
सन्दर्शयित्वा जनान्।
आदावस्य ततोऽस्य सम्प्रति ततो-
ऽप्यन्यस्य सव्येतरे
कर्णे तारकमादिशत्विति शिवो
देव्यापि सम्भाव्यते ॥१२॥

किञ्च। जगत्पतेरप्यस्य वाराणसीपतेः स्वर्गङ्गा-
कवलितजटाजूटस्यापि कारुण्यकल्लोलिनीकवल-

नमतितरां कौतुकाय । यतः । 21

हस्तेनैकेन मालामुरसि विलुलितां
कल्पितां चारुमुण्डै-
र्धृत्वा चान्येन देवः शिथिलतरजटा-
जूटमासन्नमृत्योः ।
शम्भुर्भीमातिभीमात्सपदि भवभया-
देनमुद्धर्तुकामः
कर्णे सर्वं चिदेवेत्युपदिशति दया-
सिन्धुरव्याजबन्धुः ॥१३॥

शिष्यः – स्वामिन्, सत्यमेतत् ।

पण्डितः – भोः श्रुतशीलसम्पन्न, कथमिहैव दण्डपाणि-
स्तदेनमुपसृत्य प्रणमामः । (किञ्चिदुपसृत्य ।)
अये, अयं निजाधिकारव्याकुल इवाभाति ।
भवतु । दण्डपाणे, नमस्ते ।

दण्डपाणिः – कस्त्वमसि भोः ।

पण्डितः – सम्प्रति हरोऽस्मि ।

विदूषकः – ही ही भोः राअकुलं गदुअ विणिवेदिअ वंधरस्सं । / ही ही भोः राजकुलं गत्वा विनिवेदयितव्यं धाष्ट्र्यम् ।

पण्डितः – धिक् मूर्ख, सन्देशहरोऽस्मि ।

विदूषकः – अवस्सं तदो हट्ठं वंधरस्सं । जदो अह्माणं रणोदेसं हरोसि । /अवश्यं तदा हठमेव धाष्ट्र्यं यतोऽस्माकं राज्ञो देशं हरसि ।/

दण्डपाणिः – कस्य पुनः सन्देशः ।

पाण्डितः _ गौडकुलतिलकस्य महीपतेः।

दण्डपाणिः _ जगन्मण्डलाखण्डलकुलतिलकस्येति वाच्यम्।

विदूषकः _ ही ही भोः अहं वि इदो तदो गदुआखण्डलो भविस्सम्। /ही ही भोः। अहमपीतस्ततो गत्वाऽखण्डलो भविष्यामि। /

पाण्डितः _ रसनालम्पटानामियमेव भावना।

विदूषकः _ भोदु। अलंपटं विगाहिस्सम्। /भवतु। अलंपटं विगर्ह्ये।/

पाण्डितः _ शृणु रे।

अलम्पटस्येह सुसङ्गतौ चे
न्नवास्ति वाञ्छा तदिह क्षणेन।
भवेत्सदाऽखण्डरसस्य साध्वी
माध्वीकत[12]स्तृप्तिरनन्यसाध्या ॥१४॥

दण्डपाणिः _ अलमनेन विदूषकेण सह वाक्प्रसङ्गेन। क्षणमिहैव क्वचिद्विश्रम्यतां यावदिहोत्क्रममाणप्राणकतिपयप्राणिकर्णे समुपदिशति भगवान् ब्रह्मतारकमाध्यमाणिकार्णि। ततो भवदागमनमावेदयिष्ये भगवते मृडानीपरिवृढाय[13]।

पाण्डितः _ साधु दण्डपाणे, साधु यतः कार्यान्तरचुम्बिनि चेतसि सम्यगप्यभिधीयमानं न तत्पथमारोहति। समारोहति वान्यथाभावम्।

१२. J माध्वीकता १३. O. परिवृडाय

Kalpana's

(शिष्यं प्रति।) अवलोक्यतां कोऽयमनेकजनसंवे-
ष्टितः शीतलशिलातलोपाविष्ट इति।

शिष्यः _ (दृष्ट्वा, परावृत्य।) स्वामिन्[१४], तालीदलकल-
रचितातपत्रावंशदण्डधारिभिर्बालातपाविडम्बि-
काषायवसनैः सहस्राधिकरुद्राक्षमालाभिः
कर्पूरकुन्दवृन्दामन्दोज्ज्वलभस्मानुलेपनैश्च
राजमानैर्यतिभिर्गृहीतकुशासनैः खड्गपात्र-
पाणिभिर्दीक्षितपदाभिधेयैश्चासंसेव्यमानः
समाधिकरिङ्गत्तरङ्ग गङ्गार्पित हाष्टेर्नारायणा-
येति वागनुगृहीत लोकसार्थैर्वेदान्तसिद्धान्त-
वार्तानिपुणः परिव्राजकाचार्यः।

पण्डितः _ तह्येतद्दर्शनेन चक्षुषः[१५] कृतार्थतामासादया
वः। (इति सशिष्यस्तत्रागत्य दण्डवत्प्रणम्य
समुपाविवेश।)

परिव्राजकाचार्यः _ कुशलम्।

पण्डितः _ विशेषत इदानीम्।

शिष्यः _ स्वामिन्, काप्यात्मचर्चा चाल्यन्तु
भवन्तः यया कृतार्था अपि भवत्सङ्गत्या
समाधिकं सुखमुपलभामहे।

ब्रह्मचारी _ किं स्वामिचर्चां परिहृत्यात्मनश्चर्चां
कर्तुमुद्यता यूयम्।

शिष्यः _ अलं वाक्छलेन। आत्मपदसमाधिगम्यं
विचारयितुकामा वयम्।

१४.O. स्वामीन्   १५.O. चक्षुषं

kalpana's

ब्रह्मचारी - किं न जानन्ति भवन्तो देशविशेषम् ।
पण्डितः - (स्वगतम् ।) वाच्याभावेऽप्यपि वाक्प्रसङ्गं
चालयितुकामः कथं न निरुत्तरो भवेत् ।
भवतु नाम । (प्रकाशम् ।)
न दम्भाल्लोभाद्वा समदहृदयाद्वा विरचिता
चितः काचिद्वार्ता भवति भवनाशाय नियतम् ।
विदित्वैवं जन्तुः कृतसुकृतपाकाद्यदि रतिं
दधात्यात्मारामे भवति कृतकृत्यः खलु तदा ॥१५॥
किञ्च ।
समग्रं वाग्जालं[१६] जगति जानतो जन्तुरतुलं[१७]
तनोतु प्रागल्भ्यं प्रथयतु धनं चार्जयतु वा ।
विना स्वात्मारामोत्कटपरिचितिं नैव लभते
सुखं कारागाराधिकविषमसंसारसदने ॥१६॥
अपि च ।
वाग्जालमन्यत्[१८]सकलं विहाय
तं तावदेकामृतसेतुरूपम् ।
जानीहि विद्वन्निति वेदभागो-
ऽप्यलं वदत्यद्भुतजन्मपथ्यम् ॥१७॥
यस्यैवानन्दमात्रामनुसरति जग
द्यत्र याति प्रतिष्ठा-
मुत्पत्तिं चापि यस्माद्विलयमपि पुन
र्यत्र सर्वं प्रयाति ।

१६. O. and J. वाक्जालं १७. O. जंतुरकुतुलं
१८. J. वाक्जाल

तस्मिन् विज्ञानमात्रे भवति तदखिलं
ज्ञातमेवेह सद्यो
मृत्पिण्ड[19]ज्ञानमात्रादिव जगति सुखं
मृन्मयं सर्वमेव ॥१८॥

अपि च ।

नानातीर्थजलावगाहनरतिं यज्ञक्रियासम्भृतिं
प्राणायामपरम्परापरिणतिं नासाग्रलक्ष्यं[20] रतिम् ।
सर्वेषामथ सङ्गमेऽपि विरतिं कुर्वन्तु नैतावता
ब्रह्माद्वैतसुखैकदेशकणिकालाभो भवेन्निश्चितम् ॥१९॥

किन्तु ।

सत्सम्प्रदायकलिताखिलशास्त्रतत्त्वः
स्वात्मानुभूतिपरिपूरितचित्तवृत्तिः ।
चेद्देशिको मिलति दैववशात्तदेव
साम्राज्यमद्वयपदस्य लभेत जन्तुः ॥२०॥

शिष्यः _ आः सर्वेषामयमुपदेशः । स्वामिन्, इदानी-
मित उत्थाय हरिश्चन्द्रमण्डपमधिष्ठाय परम-
पदविश्रान्ता अपि मार्गपरिश्रममपनयन्तु
तत्रभवन्तो भवन्तः ।

गन्धर्वामरयक्षलक्षरमणीवक्षःस्थलक्षालन-
क्षुभ्यद्गाङ्ग[21]जलातिसङ्गसुभगैर्मन्दानिलैर्वन्दिता ।
उद्यच्छत्कमनीयकान्तिविभवप्रोद्दामरत्नप्रभा-
स्फूर्जद्दीपशिखाभिषार्चितपदद्वन्द्वाश्च तद्दैवतैः ॥२१॥

१९. ०. मूर्तिं- २०. ०. लक्ष्ये २१. ०. त्कमनीय

पण्डितः _ शृणु रे ।

एतस्मिन्नविमुक्तनामनि जगच्छायाशिरोदामनि
सृष्टुः सद्रचनाललामनि चिदानन्दैकताधामनि ।
संसाराम्बुधिसाधुसीमनि वलन्मुक्त्यङ्गनासामनि
स्फूर्जद्गाङ्गतटानिसाङ्गिनि पुरे सर्वत्र विश्रान्तिभूः ॥२२॥

तदलमनेन स्वर्गमार्गसमसोपानसरण्यनुसरणेन ।

शिष्यः _ क्व तर्हि स्थितिः ।

पण्डितः _ एतस्मिन्मणिकर्णिकापरिसरे निःसङ्गरत्नाकरे
सद्यः सौख्यदसूक्तिसङ्गतलसच्छात्राः पवित्राशयाः ।
भस्मालेपनभूतिभासुरसुरस्रोतस्विनीसत्पयः-
पानप्राप्तबलाबलारिगणनागन्धोज्झिताः केचन ॥२३॥

वसन्ति साधवस्तेषामेवावलोकनसुखेन कियन्तमपि कालं तत्रैव परिकलयावः । (इत्युत्थातुमिच्छति ।)

शिष्यः _ कृत्यं सङ्घटयन्नुकूटघटिते तत्तत्पदानां तथा
भेदं सत्यतया समर्थयितुमप्यत्यन्तवाचालताम् ।
कुर्वन् कोऽपि सशिष्य एष इत एवायाति तर्कं स्तुवन्
लोके गौतमनिर्मितं स्वधिषणाप्रागल्भ्यमादर्शयन् ॥२४॥

तदधुनैनमवलोक्य गच्छत गुरुचरणाः सदर्थविदानसमर्थनप्रवणाः ।

२२. O. बलं   २३. O. सोमपान   २४. O. Marginal note - जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते ।
२५. O. अत्यंच ।

पण्डितः _ (स्वगतम्।)

तत्तत्साधुसुभाषितामृतसरस्सम्प्राप्तिसम्पूरिते
स्फूर्जद्ब्रह्ममहीरुहाद्भुततनच्छायासमालिङ्गिते।
स्वात्मारामपरस्य सर्वजगतोऽभावादसत्येतरा-
द्वैते पथि गच्छतामपि सतामायान्ति विघ्नाः क्वचित्॥२५॥
किमेभिर्वा परन्तु किमस्माकं भेदखण्डनं नोप-
हासाय समासादितात्मतत्त्वेषु। यतः
यत्रास्त्येव कदापि किञ्चिदपि वा तत्खण्डनं मण्डनं
किं स्यादम्बरपुष्पमण्डिततनोर्वन्ध्याङ्गजस्येव नः।
किं वान्तःसततं प्रपञ्चरचनामायेति सञ्जानतां
संसारव्यवहारतोऽपि न भवेत्किञ्चिद्विहास्यास्पदम्॥२६॥
(प्रकाशम्।) भोः शिष्य।
कर्तृत्वमीश्वरगतं यदि तार्किकाणां
जीवेश्वरात्मसुभिदा जगतश्च सत्त्वम्।
मिथ्यैतदित्यनुभवं[२६] हृदि चेन्मतिः स्या
न्मुक्तिस्तदा भवति नेष्वपि दत्तदृष्टिः॥२७॥
याथार्थ्यं जगतस्तथा यदि भिदा जीवेषु साङ्ख्येन चे-
द्योगे द्वन्द्वमिदं तु जीवशिवयोर्भेदोऽपि तथ्यो यदा।
न स्याद्द्वन्द्व तदा तयोरपि सुखं स्यान्न सम्मतिः सर्वथा
वेदान्तैरथबाल्यबुद्धिषु परं साफल्यमेवानयोः॥२८॥
(ततः प्रविशति सशिष्यस्तार्किकः।)

२६. ०. मिथ्यै-

kalpana's

तार्किकः_ (स्वगतम्।) कोऽप्ययमतिगम्भीराकृतिः 31
समस्तवाङ्मयगतिरिवालक्ष्यते तदेनं किञ्चि-
दुपाक्षिप्य परीक्षयिष्ये। (प्रकाशम्।)
के यूयं कुत आगताः क्व च पुनर्गन्तुं समीहा तथा
शास्त्रे कास्तितरां परा परिचितिर्नामापि किं श्रीमताम्।
सर्वं श्रोतुमिदं समुत्सुकमना यस्मादहं तत्त्वत-
स्तस्मान्मे कथयन्त्वनुभवतामस्माद्विधैः प्रीतयः॥२९॥
पाण्डितः_ (स्वगतम्।) दुर्दुरूढ इवायमाभाति तदेतास्मि-
न्नोचितः सुहृद्भावावलम्बनविचारः। (प्रकाशम्।)
न मे वस्तुस्थित्या किमपि गमनाद्यास्ति नियतं
समस्तं वा भ्रातस्तदपि तव किं तत्कथनतः।
शृणुष्वैकं तावद्विमलतरवेदान्त[27]विषये
दृढा बुद्धिर्द्वन्द्वोद्भवविमतनाशाय सततम्॥३०॥
तार्किकः_ (स्वगतम्।) कथमनेनाविष्कृत एव द्वैतमत-
खण्डनाभिमानः। तदहं परमतेन स्वमतेनैवाऽऽ-
दावद्वैतसाधनाद्याक्षेपेणामुं[28] परिभवास्पदं
करोमि। (प्रकाशम्।)
अद्वैते तव किं प्रमाणमथचेद्वेदान्तभागो महा-
नित्येतद्वदसि प्रगल्भत(व)दयं[29] सिद्धार्थकत्वात्कथम्।
प्रामाण्यं लभतां कथं च भवतो द्वैतं विनाऽद्वैतता-
वादः सङ्गतिमेति चेति निपुणं चित्ते चिरं चिन्तय॥३१॥

२७. O. वेदां-   २८. O. मु-
२९. O. and J तदयं

पण्डितः – (स्वगतम्।)

येनात्मनः सर्वमिदं विभक्तं
ज्ञातं भवेत्सर्वमिदं तु तस्य।
पराभवाय प्रभवेदवश्यं
मृत्योः स मृत्युं समुपैति सद्यः ॥३२॥

यो वान्तरं किञ्चिदपीह कुर्या-
द्भयं हि तस्येति भिदा विनिन्दनम्।
विधाय चास्यैव यदात्मभाव-
स्तदा न काश्चित्खलु शोकलेशः[३०] ॥३३॥

इत्यादिना द्वैतरहस्यसंस्तवं
कृत्वाभ्यधात्सर्वहिताय वेदः।
पश्चात्पुरस्तादथ चोत्तरेण
ब्रह्मैव तद्दक्षिणतो विभाति ॥३४॥

इति यद्यपि सुदृढोऽद्वैतसाधको वैदिकमार्गस्तथाप्ययमेतस्मिन्नवैदिकप्राये प्रकाशयितुमयुक्तः। भवतु। वेदान्तभागप्रामाण्यसाधनोत्तरं प्रकारान्तरेणैवाद्वैतं साधयामः। (प्रकाशम्।)

प्रवृत्त्यभावाच्च निवृत्त्यभावा-
त्फलं न सिद्धार्थगिरामितीरितम्।
कण्ठस्थिता ज्ञानमणिप्रबोधना-
त्फलानुभूत्या गलहस्तितं न किम् ॥३५॥

विस्मृतस्वहृदयस्थभूषणो-
द्भासकस्थले[३१] इवेह किं फलम्।

३०. O. लेषः
३१. O. स्थल

kalpaua

किन्नु सर्वसुखमौलिरूपता- 33
भाजनं जयति चिन्मयाद्वयम् ॥३६॥
किञ्च ।
न कार्यपरता शब्दे प्रमाणत्वप्रसाधिका ।
चैत्यवन्दनवाक्येऽपि तत्प्रसञ्जनभीतितः ॥३७॥
अबाधितानाधिगतप्रयोजनवदर्थकः ।
शब्दः प्रमाणमित्येव वक्तुं युक्तं विपश्चिताम् ॥३८॥
निषेध्ये ज्ञाते सत्ययमुदयमासादयति य-
न्निषेधस्तेनासौ कलयति न तत्सत्त्वमथवा ।
निषेध्ये मिथ्यात्वे[32] कलितमपि सत्त्वं यदि भवे
तदा किं नाश्छिन्नं कथय सततं द्वैतरसिक ॥३९॥
काश्चिद्द्वैतेऽपि भेदं यदि वदति तथाप्यस्य साध्यो समर्थः
सत्यत्वं नैव वक्तुं कथमपि स भवेदेष ते निश्चयोऽस्तु ।
आर्तं ब्रह्मातिरिक्तं निखिलमिति यतः प्राह वेदान्तवाक्यं
द्वैतं मिथ्येति तस्मादवधृतमिति भो नास्ति दोषावकाशः ॥४०॥
तार्किकः_ भेदस्ते यदि सम्मतो न च तदा स्वर्गार्थिनां निर्भयं
स्यादेवेह कलिंजभक्षणमति गोःपूजने रासभः ।
पूज्येतापि सुरानिषेधाविषयः क्षीरं भवेत्तत्त्वत-
स्तस्माद्वैदिकलोकविप्लवकरं पाण्डित्यमेतत्तव ॥४१॥
पण्डितः_ अध्यस्तेषु परस्परं न हि ममाभेदः सर्वे सम्मतः
किंत्वेतैर्यदधिष्ठितं न च ततो ह्येते भिदाभागिनः ।
इत्येतस्य च तत्त्वमीदृशमहो नास्त्येव विश्वं कदा-
प्येकं किञ्चिदचिन्त्यरूपकलनं सर्वत्र सच्चिन्महः ॥४२॥

32. O. मिथ्यात्वा.

तार्किकः _ द्वैतं येन तवागमेन निखिलं दूरं समुत्सार्यते 31
तज्जन्यप्रमितो गतं विषयतां तत्ते न तथ्यं कथम् ।
पण्डितः _ हिंसायाः प्रतिषेधकेऽपि निगमे हिंसापि तादृक् यत-
स्तस्मात्साभिमता तवेति परमं पाण्डित्यमन्यादृशम् ॥४३॥
तार्किकः _ यत्तेऽद्वैतमिदं प्रसिद्ध्यति यतो वेदान्तवाक्यात्सर्वे
वाक्ये तत्र किमास्ति नास्ति किमु वा सत्यत्वमन्ते[३३] शृणु ।
तस्मात्तावदसत्यरूपकलितात्सत्याद्वयाप्तिः कथं
पूर्वस्मिन्निति भावयाद्वयकथासंरक्षणं दुष्करम् ॥४४॥
पण्डितः _ अत्रापि सद्विबुध किं परिभावनीयं
साधारणैरपि जनैर्विदितं न चैतत् ।
स्वप्नानुभूतरमणीपरिरम्भयोगात्
सत्योऽनुभूयत इहान्तिमधातुपातः ॥४५॥
वर्णारोपितह्रस्वतादिविभवाच्छैलाद्युपादेर्यथा
सत्यस्य स्फुरणं नगादिषुपदेष्वेवं कुतर्काकुल ।
वेदान्तादपि चित्स्वरूपपरमानन्दाद्वयस्यात्मन-
स्तथ्यस्य प्रतिभानमेतदपि ते प्रत्युत्तरं तिष्ठति ॥४६॥
तार्किकः _ हन्तैवं मृगतृष्णिकाम्भसि सुखं स्नानातिपानादिना
तृट्शान्तिं तव यातु जातु भवतः सत्याम्भसा सङ्गमः ।
पण्डितः _ माभूत्तथ्यमिदं सर्वे श्रुतिशतैर्निःसङ्गमेवाद्वयं
ब्रह्मानन्दमयं स्वरूपमिह मे व्याख्यातमेवागमैः ॥४७॥
अथवालमनेनानधिकारिणं त्वां प्रति कथनेन । प्रकृतं
तावदवधारयतु भवान् ।
यच्च जह्नुतनयादितोयजं

३३. J. अंत्ये

kalpana's

मज्जनप्रभृति तस्य साधकम् ।
नेह किञ्चिदपि किञ्च कारणे
कार्यसत्त्वमपि नास्ति निश्चितम् ॥४८॥
अथवा ।
यादृशं जलमिदं खलु तादृक्
स्नानपानमपि किन्न जायते
किं[34] त्वयेदमपि न श्रुतं सखे
दक्षयक्षसदृशो बलिर्मतः[35] ॥४९॥
यद्वाऽद्वैतविबोधकेऽपि निगमे संसारसाधारणे
सत्यत्वे सति काचिदप्यपचीति नैवाद्वयस्वीकृतौ ।
अद्वैते परमार्थतोऽस्ति निखिलात्सत्यात्मकत्वं यत-
स्तस्मात्तावदिदं तवैव रुचिरं कल्पद्वयोद्भावनम् ॥५०॥
तार्किकः — न मुक्तिसाधनं तावदद्वैतज्ञानमिष्यते ।
किन्तु देहादिभिन्नात्मविज्ञानं बन्धकं[36] यतः ॥५१॥
देहाद्यभेदकलितमात्मज्ञानं हि दृश्यते ।
प्रमाणमत्र तद्वाग्भिर्ब्राह्मणादिति भावय ॥५२॥
अस्थूलादिपदैस्तावत्स्थूलादेर्भेद एव हि
नअर्थः प्रोच्यते ब्रह्मण्यतो भेदो मतो मम ॥५३॥
किञ्च ।
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरमेव च ।
इत्यादितोऽपि किं द्वैतं न सिद्ध्यति महामते ॥५४॥

३४. ०. कि- ३५. ०. र्म्म ३६. ०. वंधंकं

पण्डितः _ एकविज्ञानतः सर्वविज्ञानप्रतिपादिका । 36
आत्मा द्रष्टव्य इत्याद्या आत्मा ज्ञातव्य इत्यपि ॥५५॥
मृत्युमत्येति विज्ञाय तमेवेत्यार्थिका तथा ।
श्रुतिराह स्फुटं यस्मादात्मज्ञानस्य हेतुताम् ॥५६॥
मोक्षे तच्च मतं ब्रह्माभेदरूपमुपक्रमात् ।
उपसंहारतस्तस्मात्तात्पर्यं तत्र तच्छ्रुतेः ॥५७॥
अस्थूलादिपदानां तु तत्स्वरूपार्थता मता ।
अर्थान्तरपरत्वे तु वाक्यभेदः कथं न ते ॥५८॥

वस्तुतः, अनतिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपत एव प्रतीत्युपपत्तावन्योन्याभावरूपभेदोऽङ्गीकर्तुं नोचितः। घटान्योन्याभावे घटो नास्तीतिवदाधाराधेयभावोऽप्युपपद्यते। किञ्च।

संसर्गाभावाभिन्नोऽसौ नास्तियुक्तेरभावतः ।
तादात्म्यमथ संसर्गो यत्र च प्रतियोगिताम्
गाहते तादिमौ ज्ञेयौ क्रमादिति न युक्तिभाक् ॥५९॥
प्रतीतिद्वितये तावद्घट एव विभासते ।
प्रतियोगितया किञ्च तादात्म्यप्रतियोगिके ॥६०॥
अत्यन्ताभाव एवाथ संसर्गप्रतियोगिके ।
भेदे चातिप्रसङ्गः स्यात्तत्रचेत्तद्द्वयं मतम्[37] ॥
प्रतियोगीति किं तावदवस्था (हि) मता न ते[38] ॥६१॥
धर्मानित्यविरहेण लाघवा-
द्धर्मिभेदधिषणासमर्थनम् ।

३७. J. स्यादिति चिन्तय तार्किक. ३८. J. omits the line.

Kalpana's

37

युक्तियुक्तमपि चित्तपद्धतौ
नाधिरोहति विमूढ[39] ते कुतः ॥६२॥

ब्रह्मैक्याज्ञानमेवेह संसारभ्रमकारणम् ।
न तं वेदार्थ इत्यादिवाक्य[40]श्श्रुतेस्तथा ॥
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥६३॥
इत्यादिस्मृतितः किञ्च मम देह इति ध्रुवम् ।
देहभिन्नात्मविज्ञानेऽप्यस्ति संसृतिरातता ॥६४॥
यथा स्तम्भः पिशाचोऽसौ नेति धीस्तद्वदेव हि ।
नाहं सर्वमिति ज्ञानं सर्वस्यास्ति ततस्तु किम् ॥६५॥
यदि भिन्नात्मविज्ञाने वैजात्यं मन्यसे तदा ।
भेदभेदकवाक्यानां का गतिस्त्वन्मते भवेत् ॥६६॥
'द्वे ब्रह्मणी' अत्र तु भेदबोधे
पदं समर्थं न च किञ्चिदस्ति ।
द्वित्वेन भेदानुमितिस्तु तत्त्व-
मस्यादिवाक्यात्खलु बाधितैव ॥६७॥
बिम्बानुबिम्बद्वयभेदतोऽपि
द्वित्वोपपत्तिर्घटतेऽथवात्र ।
शब्दस्वरूपं परमार्थबोध-
प्रदं तदेवाभिहितं हिताय ॥६८॥

किञ्च ।

अप्राप्ते खलु शास्त्रमर्थवदिति न्यायेन कुत्रापि चे
द्भेदस्य प्रतिपादनं तदपि भेदस्तस्यानुवादेन तु ।

३९. O. विमूढ ४०. J. -काया: -

अद्वैतप्रतिपत्तिमेवजनयत्यस्यन्ततात्पर्यतः[४१]
सर्वापूर्वतयेति[४२] चेतसि चिरं सञ्चिन्तनीयं त्वया ॥ ६९॥

तार्किकः अस्त्वेतत् ।

किंत्वेतत्[४३] परिभाव्यतां जगति यन्मिथ्यात्वमङ्गीकृतं
तस्मिंस्तद्यदि मन्यसे जगति तत्सत्यत्वमेवागतम् ।
यद्येवं मनुषे न तत्र तदिति स्पष्टं तदा सत्यता
तस्मिन्नित्थमनर्थ एव भवतां[४४] मिद्वैतवादादिति ॥७०॥

पण्डितः - अनवबोधनिबन्धनमेतत् । यतः ।

यत्रैकत्रविरुद्धयोर्यदि भवेदेकानवच्छेद्ययो-
रेकस्य प्रतिषिद्धताऽपरविधिः स्यादुभयोस्तत्र तु ।
शुक्तौ वा न तथेह दन्तिनि यथा मिथ्यात्वमन्यादृशं
सत्यत्वञ्च विवेचितं सुमतिना वेदान्तसिद्धान्तिना ॥७१॥
किञ्चैकं श्रृणु वास्तवोत्तरमिदं संसारतत्क्रूरता-
द्वन्द्वं ब्रह्मधियैककालमखिलं बाध्यं भवत्येकया ।
तस्मात्क्वास्ति सत्वे प्रपञ्चरचनासत्यत्वमित्याप्ततो
ज्ञात्वा क्वापि कदापि किञ्चिदपि वा वाच्यं त्वया नेदृशम् ॥७२॥
एतस्मादपि वा सर्वोऽधिकतरं वाच्यं त्वया सर्वथा
येनाद्वैतकथाजगत्पतिदृढन्यासा भवोन्निश्चितम् ।
किंत्वेकं कथयामि ते हितधिया नैवं विभाव्यं हृदा-
ऽभव्यं किञ्चिदपि प्रभूतविकटक्लेशप्रदं तद्यतः ॥७३॥

तार्किकः - (सहसोत्थाय दण्डवत्प्रणम्य ।) स्वामिन्, कथम-
द्वैतलाभो भवेत् ।

४१. O. र्य्य- ४२. O. सर्व्वापूर्व्व ४३. O. कि-
४४. O. तां-

पाण्डितः _ दुस्तर्के विरतिश्चिरं श्रुतिशिरोभागे दृढा सन्मतिः
संसारेप्यरतिर्गुरावभिरतिः प्रीतिः सतां सङ्गमे ।
स्याच्चेच्चेतसि वेतसोऽप्यतिनतिः[४५] शम्भोः पदाम्भोरुहे
भक्तिर्व्यक्तिरवश्यमेव परमाद्वैतस्य जन्तोर्भवेत् ॥७४॥

तार्किकः _ स्वामिन् स्वपदारविन्दामोदसुरभितानेकदेश-विशेषैः कोऽप्यस्मिन्समयेऽद्वैतानन्दतुन्दिल-हृदयः समवलोकितः ।

पाण्डितः _ सन्त्येवास्मिन्नपि समये समाधिगतात्मतत्त्वाः केऽपि ।

तार्किकः _ कमप्येकं कथयन्तु तत्रभवन्तो भवन्तः ।

पाण्डितः _ तर्हि शृणोतु भवान् । अस्ति किल निखिलतीर्थाद्यतीर्थसविधावनीकृतराजधानी साविलासवासी, कामाद्यरिनिकरसाहसी, दीनान्धपङ्गुकरुणावरुणालयः, कृतार्थिसार्थकदर्थनाविलयः, सकलगौड-कुलावतंसः, समस्तविद्वन्मानसराजहंसः, समाधिकमहाराजपदभाक् श्रीशिवराममहीमहेन्द्रः ।

कूटस्थारुचिः सम्मतिः स्वजनताचित्तैकतारञ्जनं
नानात्माभिरतिः सदैव परमाद्वैतस्पृहा काचन ।
दृष्ट्वैतत्खलु यत्र गौडतिलके किं तार्किकोऽयं भवे-
द्यद्वा द्वैतधुरन्धरोऽयमिति मे दोलायितं मानसम् ॥७५॥
यस्य च ।

४५. ०. वेतसातिविनतिः

40

न मिथ्यावादो वा न च विगुणचर्चास्विभिरति-
र्न[४६] चावाच्यं किञ्चिद्वचसि न मनाक् मायिनिमतिः ।
तथाप्येतच्चित्रं स खलु शिवरामाभिधविभुः
स्फुरद्वेदान्तार्थकलनविमलस्वान्ततिलकः ॥७६॥
भेदं वैरिषु बन्धुषु प्रतिदिनं सर्वेष्वभेदं तथा
भेदाभेदमामित्रसैन्यनिवहे सम्पाद्य युक्त्याधुना ।
वाचां गौतमभास्करादिविदुषां संवादमातन्वतः
श्रीमद्गौडकुलावतंसकृतिनः पाण्डित्यमत्यद्भुतम् ॥७७॥

तार्किकः _ पाण्डित्यराजलक्ष्म्योरन्यतरदपि महामदनिदानं किं पुनरेतद्द्वन्द्वम् । तदेतत्सत्त्वेऽप्यस्य स्वात्मानुभूतिविश्रान्तिरित्यद्भुतम् ।

पण्डितः _ अलमीदृशसम्भावनया । पूर्वं किं जनकादयो राजानो नेदृशाः स्थिताः ।

तार्किकः _ केभ्योऽस्य महाराजस्याद्वैतमतावतारः ।

पण्डितः _ दक्षिणादिगवस्थितान्वर्थविश्वनाथपदाभिधेयानुगृहीताः पञ्चमभूमिकाप्राज्यराज्यं कुर्वाणाः समस्तद्वैतारिभूता अपि मुरारिपदाभिधेयताभाजः सन्ति, तेभ्यः ।

शिष्यः _ स्वामिन्, भगवतो भूतपतेः सपर्या[४७]समारम्भसमयः सम्भाव्यते यतो विविधवाद्यनिनादाः श्रूयन्ते । दृश्यन्ते च सत्वरा भूतिभासुरप्रमुखा जनाः ।

४६. ०. न   ४७. ०. र्या

kalpana's

पण्डितः – (स्वगतम्।)
देहेऽपि देवालय एव यस्मिन्
वर्वर्ति सर्वान्तरगो महेशः।
पूजापि चास्याधिकसम्मतेयं
यदक्रिया चिन्मयताप्रदात्री ॥७८॥
अभिहितं च प्राचीनैः।
अक्रियैव परा पूजा मौनमेव परो जपः।
अचिन्तैव परं ध्यानमनिच्छैव परं सुखम्॥७९॥ इति।
(प्रकाशम्।) द्रुतं तर्हि तत्र गच्छामः।
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)
प्रथमोऽङ्कः।

(ततः प्रविशति भूतिभासुरः।)

भूतिभासुरः _ हन्तैवं[1] विधजननिचये क मयान्वेष्टव्यः पिङ्गलजटः प्राणप्रियामित्रं यं च मन्नेत्रं मित्रमिव कोकयुगलमदृष्ट्वा न निर्वृतिमेति। इति चायं कृशोदरस्तपस्वी तदेनं पृच्छामि।

(ततः प्रविशति कृशोदरः।)

कृशोदरः _ नमामि।

भूतिभासुरः _ सखे कृशोदर कुत आगतोऽसि।

कृशोदरः _ भगवतो गिरिजापतेः पूजामण्डपात्।

भूतिभासुरः _ कः करोति पूजामिदानीम्।

कृशोदरः _ इदानीमेव पूजां सम्पाद्य वासुदेवः सनकसनन्दन[2]सनातनादिमुनिवर्गसमन्वितो वैकुण्ठमगात्। सम्प्रति[3] तु पूजोपकरणग्रहणव्यग्रहस्ताः समस्ताः सौराष्ट्रमहाराष्ट्रकर्णाटद्रविडप्रभृतयः पूजकजनाः पूर्वदक्षिणादिग्द्वारतोऽनिवारिता गच्छन्ति।

भूतिभासुरः _ सखे कृशोदर, कच्चिन्मीलितोऽभूत्त पिङ्गलजटः।

कृशोदरः _ नहि नहि।

भूतिभासुरः _ केदानीं गन्तव्यं त्वया।

कृशोदरः _ वृद्धकालेश्वरायतने।

भूतिभासुरः _ सखे, साधु। अहमपि पिङ्गलजटमन्वेष्टुं विवदमानानेकलोकसङ्कुले मुक्तिमण्डपे

१. O. हतैवं   २. O. drops सनन्दन

३. O. सप्रति

गमिष्यामि।

(इति निष्क्रान्तौ।)

विष्कम्भकः।

ततः प्रविशत्युपनिषदर्थागारेण सह पिङ्गलजटः।

पिङ्गलजटः _ सखे उपनिषदर्थागार, प्रायशो मामयं भूतिभासुरो गवेशयन्नित एवायाति।

भूतिभासुरः _ अये, कथमिहैव पिङ्गलजटः। सखे पिङ्गलजट, इहागच्छ।

पिङ्गलजटः _ सखे भूतिभासुर प्रणमामि। चिरेण मिलितोऽसि। परिष्वजे त्वामहमिदानीं यतो हि सुहृदालिङ्गनं सुधाकरकरनिकरपरिष्वङ्गातोऽपि महानन्दनिदानम्। (इति तथा करोति।)

भूतिभासुरः _ सखे, किमयमुपनिषदर्थागारनामा द्विजन्मा।

पिङ्गलजटः _ कथमयं विदितस्त्वया।

भूतिभासुरः _ गोदावरीपरिसरसुखमनुभवता भवतायं, पञ्चवटीसविधे समासादित इति बहुकालं विदितमास्ति मे।

उपनिषदर्थागारः _ प्रणमामि।

भूतिभासुरः _ कोटिशो नतयः। सखे पिङ्गलजट, अद्य कैतावन्तं कालमतिवाहितवान् भवान्।

पिङ्गलजटः _ वितण्डामार्तण्डेन समं शैववैष्णवादिविविधजनावेष्टितस्य पाण्डितस्य सविधे मुक्तिमण्डपे।

भूतिभासुरः _ (स्वगतम्।) वितण्डामार्तण्डसङ्गतिरस्या-

नुचितैव। अत एनं ततो विनिवारयामि। यतः।[4]

सद्भिः सदैव सकलस्य सुशिक्षणीयं
तेषां निजात्मकतया[5] सकलैः कृतस्य।
स्यादेव तावदसतः फलभागिता य-
त्तस्मादपृष्टवचनेऽस्ति न कोऽपि दोषः॥१॥

(प्रकाशम्।)

सङ्गतिं स्वविपरीतगुणैस्त्वं
मा कृथाः खलु सखे समयेऽस्मिन्
पश्य पूर्वमपि कृष्णरूपता-
मर्जुनोऽपि[6] समवाप यद्ध्रुवम्॥२॥

पिङ्गलजटः – न मया कृता[7] तत्सङ्गतिः किन्तु गूढमति-
ना बलात्सम्पादिता।

भूतिभासुरः – कथं नेदानीं त्वया सह दृश्यते सः।

पिङ्गलजटः – सगुणनिर्गुणयोः खलु सङ्गति-
र्भवति नैव चिरं रचिता हठात्।
निजबलेन कलाकुशलेन चे-
त्तदपि हन्त धनुःशरयोरिव॥३॥

भूतिभासुरः – किञ्चिदधिगतं पण्डितवदनारविन्दात्।

पिङ्गलजटः – कथं नाधिगतम्।

भूतिभासुरः – ब्रवीतु तर्हि भवान्।

पिङ्गलजटः – कोऽपि वैष्णवः कमपि रुद्राक्षमालाधारिणं

४. ०. दे   ५. ०. तदात्मक
६. ०. र्जु   ७. ०. कृता

स्वापकारिणामिवावलोक्यावदत् । भो भोः शैवाः किं कुरुथेति ।

शैवः _ केचिद्गोपवधूघनस्तनतटीस्फूर्जत्कुटीरागिणं
स्वान्तेऽनन्तदुरन्तचिन्तनभरैरानेतुमातन्वते ।
यत्नं केचन वालिवीरहृदयच्छेदोच्छलत्कीर्तिभिः
ख्यातं हन्त वयं तु शान्तगिरिजाकान्तस्मृतौ कुर्महे ॥४॥

भूतिभासुरः _ ततः ।

पिङ्गलजटः _ सकलसुरमहेशं सर्वविद्योपदेशं
करवलयितशेषं मोक्षलक्ष्मीनिवेशम् ।
धृतललितनिवेशं कर्णभूषाहिशेषं
श्रितजटिलसुवेशं चिन्तयेच्चिद्विशेषम् ॥५॥
इति अपर आह ।[9]

भूतिभासुरः _ ततः काश्चित्किञ्चिदभिहितवान् ।

पिङ्गलजटः _ ततो रामोपासकेष्वेक आह ।
भजन्त्वेके गोपं कलितकलकान्ताकुचकचं
तथैवान्ये रुद्रं त्रिपुरकुलकालानलदृशम् ।
मम स्वान्तं शान्तं श्रुतपथपथातीतमनघं
घनश्यामं रामं भवभयविरामं मृगयते ॥६॥

भूतिभासुरः _ ततः ।

पिङ्गलजटः _ यत्पादाम्बुजभङ्गभू[10]प्रभृतयो[11] देवाः सदैवान्तरे
ध्यात्वा निःक्षपयन्ति दुःखनिवहं लीलामनुष्याकृतिम् ।
फुल्लेन्दीवरमित्रनेत्रमतसीपुष्पावभासं सदा
श्रीरामं कलयामि चेतसि परं चैतन्यमात्रात्मकम् ॥७॥

८. ०. कु ९. ०. अपराह १०. ०. ष्व ११. ०. प्रभृयो

इत्यपर आह।

भूतिभासुरः – नाभूत्तत्र किं गोपालोपासकः।

पिङ्गलजटः – अभूदभिहितवांश्च[12]।

यत्सङ्गात्समुदेति निर्मलगुणो येनाञ्जसा वासव-
ब्रह्मादिप्रमुखाः सुखं मखभुजः स्वाधीनताभाजनम्।
यत्सद्यादववंशदीपजनितं पात्रे स्थितं यामुने
तन्मे लोचनगोचरं[13]चिरतरं स्यादञ्जनं मञ्जुलम्॥८॥

इति।

भूतिभासुरः – किमेतत्पण्डितः श्रुतवान्।

पिङ्गलजटः – उक्तं(क्त) वा(वां)श्च[14]।

भूतिभासुरः – किं तत्।

पिङ्गलजटः – अहो निरञ्जनेऽपि वस्तुनि स्वकल्पनयाञ्जन-रूपतामापादयन्ति तत्त्वानभिज्ञा जनाः। भवतु। किमस्माकम्। इति।

भूतिभासुरः – ततः किं किम्।

पिङ्गलजटः – अहो रमणीया वृन्दारण्यभूमिः। धन्याश्च ते जनाः। धन्या च मथुरापुरी यस्यां च जन्म-मौञ्जीविवाहा[15]द्यन्यतमेनापि जनाः सुखं मुक्ति-मासादयन्ति यत्र क्वापि विपन्नाः। यत्र च भगवतः श्रीगोपिकारमणस्य नानाविधक्रीडारसप्रसरान् समुल्लासयन्ति सव्यङ्ग्यवचोभङ्गीभिर्वमिभुवः। इत्यपर आह।

१२. ० वा- १३. ० रश्चि-
१४. ० and J. उक्तंवाश्च १५. ० विहाद्य

भूतिभासुरः _ ततः।
पिङ्गलजटः _ प्राहापरः सखे, तर्हि पूरयास्माकं कर्ण-
कूपांस्ताभिरिति।[16]
भूतिभासुरः _ ततः।
पिङ्गलजटः _ व्रजनाथ इतीरिते मया
हतया हन्त गतः स सत्वरम्।
नयने मम वाम्यनायिका[17]-
याः सदने वेत्ति न निश्चयोऽपि॥९॥
इत्येकाऽऽह।
भूतिभासुरः _ अपरा किमाह।
पिङ्गलजटः _ कस्मिंश्चित्खलु वासरेऽधरदले दष्टा भृशं चक्रिणा
कृष्णेनात्र न वेद दंशमवशाद्दैवादिवाद्य स्वयम्।
पश्यन्ती[18] मुकुरं मया जडधिया दंशस्त्वयं चक्रिणो
जातस्तेऽभिहितेति तत्क्षणमसौ मूर्च्छामगाद्भूयसीम्॥१०॥
भूतिभासुरः _ किमेतच्छ्रवणोत्तरमन्याह।
पिङ्गलजटः _ किं कार्यं नलदैस्तथाम्बुजदलद्रोणीजलैः शीतलै-
श्चञ्चच्चन्दनसारसीकरभरै रम्भादलैः कोमलैः।
एतस्याः सरले भवन्तु भविता नानाविधाश्चोत्क्रियाः
कान्तेनापि कृतास्तथापि सुतनोस्तद्दंशमात्रं विना॥११॥
भूतिभासुरः _ ततः।

१६-J. omits the whole line
१७.J. सुभ्रुवः   १८. O. पश्यंति

पिङ्गलजटः _ कलितललितवंशीरन्ध्रसन्धारणैक-
प्रवणचपलचञ्चत्पल्लवाभाङ्गुलीकम्[19]।
अभिनवजलजाक्षीवृन्दचन्द्राननश्री-
नियमितनयनान्तं गोपिकाकान्तमीडे ॥१२॥
इत्याहैकः। ततोऽप्यपरः।
मूले कल्पतरोरमन्दवलितग्रीवं गवालोकने
ब्रह्मेन्द्रादिलुठन्महार्घमुकुटस्पृष्टाङ्घ्रिपीठं वपुः।
लीलालम्पटगोपहस्तकवलव्यग्राननं गोपिका-
सङ्केतस्वनसावधानहृदयं सान्निध्ये श्रीपतेः ॥१३॥

भूतिभासुरः _ किं भक्तचर्चैवाधिगता।

पिङ्गलजटः _ न हि, किन्तु शिष्यप्रश्नोत्तरं पण्डितवदनात्स-र्वमतचर्चापि।

भूतिभासुरः _ तर्हि तदनुवादं विदधातु[20] भवान्।

पिङ्गलजटः _ स्वामिन्नास्तिकास्तिकयोस्त्ववैदिकवैदिक-मार्गवर्त्तया विरोधः सम्भाव्यतेऽपि। वैदिकाना[21]-मप्यमीषां शैववैष्णवादीनां विरोध इति वि-स्मितं मे मनः। तदेतेषामपि मतं विशेषतोऽधि-गन्तुमीहेतराम्। इति शिष्येणाभिहितम्।

पण्डितः _ साधु प्रियशिष्य साधु। सपरिकरैतन्निरूपणे महान् कालातिपातः स्यादतः समासतो निरू-पयामि।

१९. O. भांकु   २०. O. विददधातु   २१. O. द्य

Kalpana's

श्रुतिभासुरः _ निरूपयन्तु । अवहितमनस्कोऽस्मि ।
पण्डितः _ चार्वाकाः परलोकसौख्यविमुखास्तात्कालिकाच्छादना-
घर्थोद्भूतसुखाय दृष्टपरमोपायैर्यतन्तः सदा ।
मत्वाऽऽत्मानमिदं शरीरमतुलं तन्नाशमेवाक्षयं
मोक्षं क्षीणधियः प्रमाणमपि तत् प्रत्यक्षमेकं दृढम् ॥१४॥
अभ्युपेत्य श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानुमानादि-
प्रमाणप्रतिपादितमपि परमेश्वरं नोपयान्ति ।
बौद्धा बुद्धकृतागमेष्वभिरता देहादिभिन्नं तथा
तावन्मात्रमपि प्रतिक्षणलसन्नाशं प्रभूताङ्कम् ।
विज्ञानात्मकमात्मतत्त्वमनुमाहेतुं प्रमाणं परं
मत्वाऽवैदिकमेव कर्मनिचयं[22] संसेवमानाः सुखम् ॥१५॥
पारलौकिकफलाय स्पृहयालवो निखिलभूत
भौतिकपतिं सर्वज्ञविज्ञानसन्तानस्वरूपमीश्वरम-
भ्युपगच्छन्ति । दिगम्बरास्तु देहादिभिन्नं देहप्रमा-
णकमनियतावयवमविनाशिनमात्मानमङ्गीकु-
र्वन्तः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च
स्यादवक्तव्यश्चेति सप्तभङ्गीनयावतारणेन
क्षणिकत्वं निराकुर्वाणाः स्थिरमर्हन्तमीश्वरमङ्गी
कुर्वन्ति ।
शिष्यः _ अपूर्वोऽयं सप्तभङ्गीन्यायस्तदेनं विशदतया[23]
श्रोतुमुत्कण्ठते चेतः ।

२२. ०.णि.   २३. ०.प.

पण्डितः _ स्यादिति निपातश्छद्मसो[२४]ऽप्यर्थे। एवं च सर्वे-षामनैकान्तिकत्वं[२५] दर्शितम्।

शिष्यः _ कथम्।

पण्डितः _ सदेव सर्वमिति साङ्ख्याः। असदेव सर्वमिति तार्किकाः। अनिर्वचनीयमेव सर्वमिति वेदान्तिनः। अनिर्वचनीयत्वं सद्विलक्षणत्वे सति, असद्विलक्षण-त्वे सति सदसद्विलक्षणत्वम्। तेनेदं जगत्सदपि, असदपि, सदसदपि, अवक्तव्यं चेति चत्वारः अवक्तव्यत्वे च सदपि, सद्विलक्षणमपि, असदपि, असद्विलक्षणमपि। सदसदपि सदसद्विलक्षणमपीति त्रयः। एवं च सप्तभङ्गाः। तथा च सप्तरूपतया सर्व-स्य जगतोऽनुभूयमानत्वान्न क्षणिकत्वमिति भावः।

शिष्यः _ (आत्मगतम्।) अहो सर्वो जनः सर्वथा एकभङ्गेऽपि समुद्विजते। अयं पुनर्भङ्गसप्तकेऽपि सति न कि-ञ्चिदप्युद्विजते[२६] इत्यपूर्वम्।

पण्डितः _ माध्यमिकास्तु सर्वप्रमाणापलापेन।
सप्तभङ्गीनयोऽप्येष शून्यवादस्य साधकः।
सर्वानिर्वचनीयत्वप्रवादोऽपि तथा ततः॥१६॥
शून्यमेवेति जल्पन्ति सर्वेऽप्येते विनिन्दकाः।
वेदस्य कालिकालेऽस्मिन्काले साहाय्यकारकाः॥१७॥

(ततः प्रविशति नास्तिकः।)

२४. ०. श्छाद   २५. ०. _काति_

२६. ०. द्विजयत

kalpana's

नास्तिकः – अले पंडिअंमण तुअं वि सव्ववेअं पमाणं ति ण जपासि। जीअजादं जण्णेसु हिंसेदुं अणुमणोसि अण्णं वि। सव्वपुराणेसु जण्णेसु हदपसूणं यजमानत्तणं जजमाणस्स पसुत्तणं भाविस्सदि त्ति। फुटं कहिदं पि अणादरिअ अप्पणो दुट्ठ कप्पणाए सांमण्णाविसेसभावम् परिकप्पोसि सअं पि जण केणावि कदावि परिदीसादि तारिसं वत्थु अत्थि त्ति जंपंतो सअलजणसिक्खअं अंजं। तस्स अंगीआरआरिणं णिंदोसि। सुवंति अ ए दे सब्भासदो ता एद अच्चरिअम्। /अरे पण्डितंमन्य त्वमपि सर्ववेदं प्रमाणमिति जल्पसि। जीवजातं यज्ञेषु हिंसितुमनुमन्यसे, अन्नमिव। सर्वपुराणेषु यज्ञेषु हतपशोः न यजमानत्वं, न यजमानस्य पशुत्वं (नून) भाविष्यतीति स्फुटं कथितमप्यनादृत्यात्मनो दुष्टकल्पनाभिः सामान्यविशेषभावं परिकल्पयसि। सकलमपि यन्न केनापि कदापि परिदृश्यते तादृशं वस्त्वस्तीति जल्पन्ः सकलजनशिक्षकमाचं तस्याङ्गीकारकारिणं निन्दसि। स्तुवन्ति चेते सभासदस्तदेतदाश्चर्यम्। /

शिष्यः – रे पाखण्डापसद प्रनष्टमते, अस्मत्स्वामिनं निखिलविद्वद्विदितपाण्डित्यं पण्डितंमन्योति जल्पसि।

नास्तिकः – अह्मो णिअलोअर हि दे इति ण किंपि भणामि। /अहो, निश्चलोत्तरा हि त इति न किमपि भणामि। /

(इति निष्क्रान्तः।)

२७.०.ण

पण्डितः — (प्रकाशम्।) सत्यमयमाह नास्तिकोऽपि सन्। यतः पाण्डित्यं त्वश्यानिष्ठमेव। मयि तु तदाभिमानः परिकल्पितः। यतः

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्यतः शमदमाक्रान्तेन सच्चेतसा
मन्तव्योऽप्युपपत्तिभिर्मतिमता ध्येयो रहस्यादरात्।
इत्येवं यदवोचि तत्खलु मते पाण्डित्यबाल्ये तथा
मौनं तत्र च मान्यमेति तदसौ स्याद्ब्राह्मणः सर्वथा ॥१८॥

अतोऽपि नोचितः सतां पाण्डित्यवत्ताभिमानः। किं बहुना। अभिमानमात्रं हि जन्तोर्निखिलदुःखैकनिदानम्। उक्तं नैष्कर्म्यसिद्धौ।

न चाध्यात्माभिमानोऽपि विदुषोऽस्त्यासुरत्वतः।
विदुषोऽप्यासुरत्वं चेन्निष्फलं तत्त्वदर्शनम्॥१९॥ इति।

आस्तामेतत्प्रकृतमवधारयतु भवान्। आस्तिकास्तु सर्वेऽपि वेदप्रामाण्यमभ्युपगच्छन्तो देहाद्यतिरिक्तं नित्यं विभुं चात्मानमङ्गीकुर्वन्ति। परमेश्वरं तु पातञ्जलाः शुद्धज्ञानस्वभावं, सर्वज्ञं, सर्वव्यापकं नित्यमुपयन्ति। वदन्ति च क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति।

शिष्यः — स्वामिन्, वाच्योऽस्यार्थो यतो हि सूत्रमात्रान्न तथावबुध्यन्ते श्रोतारः।

पण्डितः — अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः। क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः। विपाको

जात्यायुर्भोगाः। आशयोऽर्हता। एतैः संसारिपुरुषो विवेकाभावेन जलप्रतिबिम्बित शशीव जलकम्पादिभिः परामृष्यत इव। यश्चैवंविधो न स पुरुषविशेषः परमेश्वर इति।

शिष्यः – सार्वज्ञत्वेऽस्य किं प्रमाणमभिहितमेतैः।

पण्डितः – निरतिशयं सर्वज्ञबीजमिति सूत्रेण विज्ञानैश्वर्यतारतम्यं क्वचिदासादित विश्रान्ति। अल्पमहद्भावेनोत्कृष्यमाणत्वात्। परिमाणतारतम्यवदित्यनुमानमादर्शितम्। एवं च एकद्वित्रिविषयत्वादिनोत्कृष्यमाणं ज्ञानं यत्र सर्वविषयत्वेनोत्कृष्यते स सर्वज्ञः सर्वविषयैश्वर्ययोगाच्चेश्वर इति। वैशेषिकास्तु जन्यमात्रकर्तृत्वेनेश्वरं मन्यन्ते।

घटादिकं जन्यमिदं सुदृष्टं
सकर्तृकं तद्वदिदं धरादिकम्।
जन्यत्वहेतोर्भवितुं तु युक्तं
सकर्तृकं नात्र तु सिद्धसाधनम् ॥२०॥

केनापि जीवेन च योगिना वा
भवेदिहार्थान्तरता न तावत्।
क्षित्याद्युपादानतया प्रसिद्धा
येऽण्वादयस्तद्विषया न जीवे ॥२१॥

प्रत्यक्षमेवं किल योगिनोऽपि
तद्वान् परेशः प्रथितः किलैकः।

ज्ञानं तदीयं यदि साऽपरोक्षं
तदा तु जीवैः समता मता स्यात् ॥२२॥
किञ्च ।
योगी यदैकः खलु सर्वसर्गे
तदा तु नामान्तरमन्यथा तु ।
स्याद्गौरवं तेन न चास्ति कापि
शङ्कानुमाने जगदीश्वरस्य ॥२३॥
इत्यादियुक्तिभिः ।

शिष्यः – तार्किकास्तु कथं परमेश्वरमुपयान्ति ।

पण्डितः – ते हि सर्वकर्मफलदायित्वेनानुमिमते परमेश्वरम् । ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माविफल्यादिति सूत्रमनुसन्दधानाः । सर्वमचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव प्रवर्तते । धर्माधर्माख्यं कर्माचेतनं येन चेतनेनाधिष्ठितं सत्पुरुषस्य फलदानाय प्रवर्तते स सर्वज्ञः परमेश्वर इति ।

शिष्यः – किं तदाधिष्ठितत्वं नाम ।

पण्डितः – इदमस्यैतत्फलाय भवत्विति तदिच्छानियन्त्रितत्वम् । पाशुपतास्तु पशुपतिः परमेश्वर इति मन्यन्ते ।

शिष्यः – कीदृशममीषां शास्त्रम् ।

पण्डितः – अथातः पाशुपतयोगविधिं व्याख्यास्याम इत्यादिपञ्चाध्यायमितम् । तत्र सम्पूर्णेनानेन

कार्यरूपो जीवः, कारणं पतिरीश्वरः, पशुपतौ चित्त-
समाधानं योगः। विधिस्त्रिषवणस्नानं भस्मना।
प्रयोजनं दुःखान्तसंज्ञो मोक्षः। पशूनां जीवानां पतिः
पशुपतिरिति प्रतिपाद्यते। वैष्णवास्तु नारदपञ्च-
रात्रागमानुसारिणो मन्यन्ते विष्णुरेवेश्वर इति।
हिरण्यगर्भ एव परमेश्वरः स एव विष्ण्वादिरूपता-
मपि गृह्णातीति हैरण्यगर्भाः। वेदान्तवेद्यः, सच्चि
दानन्दरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वजगदुपादानं
निमित्तं च परमात्मैव परमेश्वर इति ब्रह्मवादिनः।
साङ्ख्याः केवलमत्र विवदन्ते संसारिपुरुषविलक्षणे
परमेश्वरे नास्ति प्रमाणमिति।

शिष्यः – किं पातञ्जलोक्तमनुमानं न तैराधिगतम्।

पाण्डितः – तत्त्वप्रयोजकं परिमाणतारतम्यस्य नैकत्र-
विश्रान्तिः परमाणुष्वणुत्वस्य[२८] वियदादिषु महत्वस्ये-
ति दार्ष्टान्तिके ऽल्पविषयत्वविश्रान्तिर्वाच्या।
तदनभ्युपगमे च तारतम्यं न दृष्टान्तः। एवं चा-
ल्पविषयत्वविश्रान्तिरेकविषयत्वेन बहुत्वविश्रा-
न्तिश्च परार्धविषयत्वेनेति न सर्वज्ञसिद्धिः।
सङ्ख्यातारतम्ये व्यभिचाराच्च। नापि वैशेषि-
कोक्तमनुमानं व्याप्यत्वासिद्धेः। न हि जन्यत्वे-
न जन्यत्वं कर्तृत्वेन जनकत्वमिति व्याप्ति-
रस्ति। जन्यत्वेन जन्यत्वं जनकत्वेन जनकत्वं

२८. ०..नु-

स्यादविशेषात्। किञ्च जन्यमात्रेकर्त्रनुमानवत्
सम्प्रदानानुमानमपि स्यात्। किञ्च क्वाचित्कद-
र्शनेन नैककर्तृत्वमपि सिद्ध्यति विचित्रप्रासादा-
दौ बहुकर्तृकत्वदर्शनात्। अतिचित्रत्वाच्च चतु-
र्दश भुवनरचनायाः। अकारणपारिमाण्डल्यादे-
र्भगवज्ज्ञानविषयतायां मानाभावेन तज्ज्ञानस्य
सर्वविषयकत्वासिद्धेश्च। तथा च सर्वज्ञकल्पः
सिद्ध एव कश्चित् परमेश्वर इत्युपदर्शयन्ति च
युक्तीः।

शिष्यः — तदत्र केनचित्किञ्चिन्नाभिहितं दार्शनिकेन।

पण्डितः — अभिहितं ब्रह्मवादिना।

शिष्यः — किं तत्।

पण्डितः — अनुमानस्य स्वातन्त्र्येणातीन्द्रियार्थसाधकत्वा-
भावेऽपि।

ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमखिलं वेदं च तस्मै ददा-
त्येकः स्वीयमतिप्रकाशपरमस्तं देवमाद्यं विभुम्।
मोक्षेच्छुः शरणं गतोऽस्मि सततं यः सर्वविद्यस्य च
ज्ञानं तच्च तपो यतश्च निखिलासृष्टिः समुज्जृम्भते॥२४॥
कार्यं तस्य न कारणं न च समस्तस्येह नो वाधिक-
स्तस्माद्यस्य च शक्तिरद्भुततरा स्वाभाविकी दृश्यते।
ज्ञानं किञ्च बलं क्रियापि परमेत्येवं श्रुतीनां शतं
सर्वेषां विशदं ब्रवीति यदतः साङ्ख्योक्तमापाततः॥२५॥

२९.०.ज्जृ- ३०.J. माणं ततः॥

इति।

शिष्यः _ एतस्यान्यपरत्वं केचीदिच्छान्ति।

पाण्डितः _ एतस्यान्यपरत्वमस्त्वेति कथं वक्तुं नु युक्तं यतो लिङ्गं षड्विधमीश्वरेऽस्ति बलवत्तात्पर्यनिर्णायकम्।
एवं सत्यापि ये विकल्पकलनां कुर्वन्ति ते केवलं
स्वात्मानं निरयातिथिं गताधियः कर्तुं प्रवृत्ता न किम्॥२६॥

शिष्यः _ स्वामिन्, शैवमतं कुतो न निरूपितम्।

पाण्डितः _ ननु रे, किं न जानासि तद्वेदान्तमतमेवेति। यतो हि यत्र सगुणं ब्रह्माभिहितं स एव भगवान् सदाशिवो नाम।

मौलौ चन्द्रकलां गलेऽपि गरलं गङ्गां कपर्देऽनलं
भाले चार्धतनौ हिमालयसुतामंसेषु कृत्तिं[31] वहन्।
देवो यः सदसद्गृहादिवसतामादर्शयत्यादरा-
द्वैषम्यानुपातिनीं मतिमहो कारुण्यवारांनिधिः॥२७॥

किञ्च।

एष एव खलु कर्म कारय-
त्यत्र यत्सदसदात्मकं विभुः।
उन्निनीषति च यं निजलोके
यं च पातयितुमिच्छति देवः॥२८॥

शिष्यः _ नैर्घृण्यवैषम्ये स्यातां तर्हीश्वरे।

पाण्डितः _ अनादिजीवार्जितकर्मवैभवा-
न्न क्वापि नैर्घृण्यकथावतारः।

31. O. कृत्तिं

न चैव वैषम्यमपीह शम्भो
मायाविलासैः खलु खेलतोऽस्य ॥२९॥
उक्तं च प्राचीनैः।
[32] लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथार्भके।
तद्वदेव महेशस्य नियन्तुर्गुणदोषयोः॥३०॥ इति।

शिष्यः – किं तर्हि शिवविष्ण्वादिरूपसगुणोपासनं समुचितम्।

पण्डितः – निर्विशेषपरमार्थबोधने
नाधिकारमुपयान्ति ये जनाः।
तत्कृते करुणया निरूपितं
ब्रह्म कल्पितगुणैरलंकृतम् ॥३१॥
सगुणात्मरूपपरिशीलनादलं
स्थिरतां गते मनसि निश्चितमहः।
स्फुरति ध्रुवं गलदुपाधिकल्पनं
प्रथमं ततः सगुणभक्तिरस्तु वा॥३२॥
परन्तु।
उपासनाप्यस्य गुणान्वितस्य
स्यादात्मनोऽद्वैतधियैव युक्ता।
अन्योऽस्म्यहं दैवतमन्यदेवं
विचिन्तको देवपशुर्ध्रुवं सः॥३३॥
किञ्च।
यथाक्रतुः स्यात्पुरुषोऽत्र लोके
प्रेत्यापि सः स्यान्नियतं तथैव।

[32] ३२. ०. पा

परन्तु देवा न च विद्युरेनं
यतः स तेषां पशुरेव भोग्यः ॥३४॥

एतेन "देवो भूत्वा देवं यजेत" इत्यपि व्याख्यातप्रायम्।
इज्यवस्तूपास्य देवताप्रियस्रक्चन्दनवसनादि-
मान् भूत्वेत्यर्थमाहुः। व्यासादिना देवतामयो भूत्वे-
त्यपि केचित्।

शिष्यः – किं नानाविधं सगुणं ब्रह्म।

पण्डितः – अथ किम्।

त्वं स्त्री पुमांस्त्वं तु कुमारकोऽपि
त्वं चासि नो किन्तु कुमारिकापि।
जीर्णस्त्वमेवासि युवापि तावत्
त्वमेव सर्वं सचराचरञ्च ॥३५॥

इति श्रीभगवतः सर्वरूपत्वाभिधानात्।

शिष्यः – स्वामिन्, अद्वैतेऽपि पथि, एकमज्ञानं नानेति
च प्रतिपादितं तदपि जीवाश्रितं शुद्धचैतन्याश्रित-
मिति जीवोऽप्येको नानेति चेत्युच्चावचानि मतानीति
विस्मितमिव मे चेतः।

पण्डितः – येन येनाध्वना सम्यग् यस्य यस्य मतिर्भवेत्।
अद्वैते तस्य तस्येह स स वेदेन दर्शितः ॥३६॥
अतो न मतभेदोऽयं दूषणाय कदाचन।
ब्रह्माद्वैते तु सर्वस्य वेदान्तस्यास्ति निर्भरः ॥३७॥

शिष्यः – उपासना हि चित्तस्य स्थैर्यसम्पादनान्मता । 60
ज्ञानोपयोगिनी कर्म क्व यायादुपयोगिताम् ॥३८॥

पण्डितः – मनोवैमल्यहेतुत्वात्कर्मणामुपयोगिता ।
ज्ञानेऽथवा विविदिषास्वरूपे[३४] हेतुता मता ॥३९॥
खादिरत्वं यथा तावदुभयार्थमितीरितम् ।
तद्वत्कर्मापि किन्न स्याच्छ्रुतिद्वयविधानतः ॥४०॥

श्रुतिभासुरः – सखे पिङ्गलजट, असाधारणमवधारणसामर्थ्यं ते ।

उपनिषदर्थागारः – सखे पिङ्गलजट, किमप्यहं ब्रवीमि यदि न ते चेतसि ममागः पदं धास्यति ।

पिङ्गलजटः – सखे किमेवं ब्रवीषि ।

उपनिषदर्थागारः – शृणु तर्हि ।

कीरोऽपि किं किरति नेह जनस्य कर्णे
वर्णावलीमपरवक्त्रविनिस्सरन्तीम् ।
किं तावता यदि तदर्थनिमग्नचित्तो
भूयात्तदा तु लभते पुरुषः प्रतिष्ठाम् ॥४१॥

किञ्च ।

साङ्गं वेदमधीत्य शास्त्रमपि वा व्याख्याय गाथास्तथा
काव्यं वाभिनवं विधाय विविधं भाषाप्रबन्धानपि ।
कृत्वा किं भवति प्रतिष्ठितमतिः किं धारणावान् यतो
या ब्रह्माद्वयतावधारणपटुः सा धारणा धारणा ॥४२॥

३४. O. दिविदिषा

भूतिभासुरः - उपनिषदर्थागार, कथमयं न तथेति विदित-
मायुष्मता।
उपनिषदर्थागारः - भूतिभासुर, न विदितस्त्वया ममाभिसन्धिः।
भूतिभासुरः - आविष्करोतु तर्हि तं भवान्।
उपनिषदर्थागारः - प्राणप्रियमित्रस्यास्य निरर्थकेनादृशानु-
वादेन प्रत्यक्प्रवणताविघ्नो मा भवत्विति।
कदाचिदेतादृशकटुवचनादुत्पन्नमन्युनानेना-
भिधीयमानं वचो मां तितिक्षातः किं चालयि-
तुं समर्थमसमर्थं वेति परीक्षणमिति च।
भूतिभासुरः - सत्यमेतदभिहितम्। यतः
असन्त इव सन्तोऽपि कोपयन्ति परं नरम्।
निजक्षमागुणोदारपरिपाकं परीक्षितुम्॥४३॥
इति पुराणा अपि वदन्ति। परन्तु तत्त्वबुभुत्सुक
कथारूपवादस्यानुवादोऽपि स्वपरहिताय न तु
वितण्डादेः।
(ततः प्रविशति[३५] वितण्डामार्तण्डः।)
वितण्डामार्तण्डः - नमः शर्वेभ्यः।
भूतिभासुरः - भेदैकसंरक्षणप्रवणादेतद्वदनगर्तात्तालव्यदन्त्य
भेदेनैकेनापक्रान्तम्।
वितण्डामार्तण्डः - तालव्या अपि दन्त्याः स्युरित्यादिवचः किं
न ते कर्णपथमयासीत्।

३५. ०. ष

भूतिभासुरः – अहो तालव्यस्य क्वाचिद् दन्त्यताविधायकस्यास्य वचसो दन्त्यस्य तालव्यताविधायकत्वकथनमपूर्वमिवाभाति ।

वितण्डामार्तण्डः – नाभाति किं तुल्यवित्तिवेद्यत्वन्यायः ।

भूतिभासुरः – ईदृश्यापि तेऽभिमता समतामतिस्तर्हि साध्वभिहितं भवता । वस्तुतः शम्बु-शूकरपांसु-शब्दास्तालव्या दन्त्याश्चेत्यर्थस्तद्वाक्यस्य ।

उपनिषदर्थागारः – यद्यप्ययं वितण्डामार्तण्डस्तथाप्यत्यन्तं तथ्यवाग् यत आह नमः शर्वेभ्य इति ।

वितण्डामार्तण्डः – भवतु तर्हीश्वरनानात्वम् ।

भूतिभासुरः – गुरुचरणा इतिवद्बहुवचनमिदम् ।

वितण्डामार्तण्डः – एकवचनेऽपि बहुवचनत्वं प्रतिपादयता निजं मिथ्यावादित्वमाविष्कृतम् ।

भूतिभासुरः – अरे, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतिपादकस्य ते क्व सत्यवादिता ।

वितण्डामार्तण्डः – व्यधिकरणधर्माभावः किन्न तवाभिमतो ब्रह्मणि ।

उपनिषदर्थागारः – कथं तर्ह्यभिहितं भवता भवतु तर्हीश्वरनानात्वमिति ।

वितण्डामार्तण्डः – यन्मयोक्तमहं तथ्यवागित्यतस्ते ममाशीर्वचनमेतत् ।

उपनिषदर्थागारः — मत्कर्तृकं तवाशीर्वचनमथवा त्वत्कर्तृकं ममाशीर्वचनमिति वाक्यार्थः। किन्तु यदि मयोक्तमहं तथ्यवागिति नात्किमायात तव।

वितण्डामार्तण्डः — आस्तामुभयथापि न काचित्क्षतिः। अत एवाभिहितं भगवता —

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ। इति।

भूतिभासुरः — सखे उपनिषदर्थागार, अयं खलु वितण्डामार्तण्डः।

उपनिषदर्थागारः — साधो, साधु।

पिङ्गलजटः — सखे वितण्डामार्तण्ड, श्रुतमधुना मया यदेकः कश्चित्प्रचण्डवितण्डामार्तण्डोऽधुनागतोऽस्तीति तदयं किन्नोदन्तस्ते कर्णविवरं प्रविष्टः।

वितण्डामार्तण्डः — किं सम्भावितमेतत्सखे।

पिङ्गलजटः — किमसम्भावितं नामास्यां सृष्टौ। यतः।

सन्त्येव द्विरदास्तदेककवलप्रोल्लासभाजः परे
सिंहास्तद्बलगर्वभेदनपटुर्वर्वति चाष्टापदः।
तस्मात्क्वापि कदापि किञ्चिदपि वा केनापि पुंसा सखे
दर्पावेश[36]निवेशिताशयतया स्थातुं न युक्तं जने॥ ४४॥

भूतिभासुरः — अलमिदानीमेतत्प्रसङ्गेन। वरुणासङ्गमस्नानाय मम गन्तुमीहास्ति। अतो युवां तत्र

३६. ०.ष-

गच्छतमहं हि भगवतो महेश्वरस्य पूजोपकरण-
सम्पादनाय निजान्तेवासिनं विनियुज्य तत्रा-
त्मानं प्रापयिष्ये। ततस्तत्रैव क्वचिदेकान्ते क्षणं
स्थित्वोपनिषदर्थागारवदनारविन्दामोदमधुरा
गिरः श्रोष्यामः।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

द्वितीयोऽङ्कः।

३७.०.विदा-

kalpana's

Smt. HANSA MEHTA LIBRARY
UNIVERSITY OF BARODA

तृतीयोऽङ्कः।

(ततः प्रविशति सपिङ्गलजट उपनिषदर्थागारः।)

पिङ्गलजटः – आः कथमयमातपातिशयः। सखे, उपनिषदर्थागार, पश्य पश्य।

एते तिग्मरुचः करास्त्वतिखराः काष्ठादिदाहादलं
दृप्ताः किं ज्वलनाः प्रचण्डविषमाः किं वा खलाः केचन।
एषां दर्शनतोऽपि शाखिनिवहास्ते ते द्विजानां गणा-
स्तापं यान्ति तटस्थतामपि गता वाञ्छन्त्यहो जीवनम्॥१॥

किं बहुना यदातपनिवारणाय गङ्गापि जलनीलीछत्रमावहति वीचीकरनिकरैः स्वोपरि। अतः सखे, समादाय मदीयं वासः समाच्छादय स्वशिरः।

अहो महत्कष्टमिदं यद्विदुषोऽपि दारिद्र्यं नाम। धिक् धातः, किमिदं ते विधानवैदग्ध्यम्। यतः।

ये मूर्खाः खलु शिक्षिता अपि वदन्त्युष्ट्रादिशब्दे दृढं
दूरं चोटरमूटरं त्विति भृषं(शं) ते भाजनं सम्पदाम्।
ये वा वेदतदङ्गशास्त्रकवितानानाकलाशालिन-
स्तेषां तद्वसनाशनादिषु पुनश्चिन्तातितर्जयिते ॥२॥

किञ्च।

धातस्ते धनलुब्धताद्भुततरा वाच्या कथं वा मया
यच्छिष्टेषु विशिष्टवर्णरुचिरां साध्वीं गिरां देवताम्।
सर्वानर्थनिवारिणीमभिनवां स्वीयां स्वयं सादरं
प्रीत्या त्वं प्रददासि नो धनमिदं किं वातिमौर्ख्यं तव॥३॥

उपनिषदर्थागारः – अलं हि विधिनिन्दया यदि दयावतारोऽसि रे
विचारय चिरं परं विषयजातमेतत्सखे।

१.O.ष २.O. and J.षं.

Kalpana's

समं विबुधमूर्खयोर्भवति भोगकाले यत-
स्ततस्तु समता मता मतिमतां हि पश्वादिभिः ॥४॥

पिङ्गलजटः - कथमद्यापि नागतो भूतिभासुरः।

(ततः प्रविशति भूतिभासुरः।)

भूतिभासुरः - सखे, पिङ्गलजट, किं पठितवानयमुपानिषदर्थागारः।

पिङ्गलजटः - अलं हि विधिनिन्दयेत्यादि पठति।

भूतिभासुरः - सखे, साध्वभिहितम्। अलमधुनाति दूरगमनप्रयासेन। इहैवातिकोमलदूर्वाविलसनशालिबिल्वपादपतले समुपविशामः।

उपानिषदर्थागारः - साधु साधु (इति तथा करोति।)

भूतिभासुरः - सखे, कथय कामपि वार्ताम्।

उपानिषदर्थागारः - साधु कथयामि। अभूदेको याज्ञवल्क्याभिधानो मुनिस्तस्य द्वे भार्ये मैत्रेयी कात्यायनी चेति। कदाचिदेकदा स मुनिरसङ्गतया विहर्तुकामो मैत्रेयीमुवाच यदहमितोऽन्यत्र गन्तुमनास्तस्मात्तव कात्यायिन्याश्च दायभाग करवाणि। येन भवत्योरर्थनिबन्धनानर्थो न भवेदिति। ततो मैत्रेयी तमुवाच यदि सर्वापि मही वित्तपूर्णा मह्यं त्वया देत्ता तावता किमहममृतत्वं प्रापयामीति। ततस्तामुवाच सः। यथोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य

kalpana's

नु काशा वित्तेनेति। ततः सा तमाह येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति। स पुनस्तामुवाच सती प्रियासि नस्त्वं यदेव-माभाषसे। तर्हि ब्रवीमि त्वमवधारयेति। सा प्रोवाच ब्रवीतु भगवानिति। ततस्तु स प्राह। न वा रे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा रे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विज्ञातं भवति। ब्रह्म तं परादाद् योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद। एवं क्षत्रं लोका देवाः सर्वं च योऽन्यत्रात्मनः। एतदेव तन्नेत्परिभाव येत्तस्मात्सर्वमिदं यदयमात्मेत्यन्तम्।

एवं च स्त्रियोऽपि मैत्रेय्या द्रव्यादौ न स्पृहाभूत्त-त्कथमस्मादृशामर्थादावभिरुचिता। किञ्च को नाम सार्वभौमस्यापि सम्पदुपयोगः। विचारयतु ताव-दार्यो यत्कोटियोजनविस्तीर्णायामपि वसुमत्यां कस्मिंश्चिदेकदेशे नगरं तत्राप्येकभागे प्रासादस्त-त्राप्येककोणे शयनोपवेशनादिसदनं तत्राप्येक-भागावस्थितिभाङ्मञ्चकासिंहासनादि तत्रापि प्रादेशमात्रशयनासनादिकमस्य। एवमेवानेकभो-ग्यवस्तुसत्त्वे परिभावयास्य तदुपयोगम्। विदिता-त्मतत्त्वस्य तु सर्वगततया सर्वोपयोगः।

Kalpana's

किञ्चास्यायं पटः कतिपयतन्तुभिः कुविन्देन निर्मितो मम त्वनेकरविकरनिकरकराम्बितकाशरूप एव यस्य च न स्पर्शदोषसम्भावनापि। अत एव सर्वेश्वरेणापि भगवता हरेण दिगेव पटतया विहिता। अहो क्षणिकाल्पसुखसाधने जनो यतते न त्वखण्डानन्दायेति महद्विस्मयास्पदम्। किञ्च, कुत्र वा पटः प्रतिभासमात्रमेतत्।

पिङ्गलजटः - तत्किन्न व्यावहारिकी सत्ता।

उपनिषदर्थागारः - पारमार्थिकी ब्रह्मणि, अन्यत्र प्रातिभासिक्येव।

पिङ्गलजटः - तत्किं दृष्टिसृष्टिमनुसृतोऽसि।

उपनिषदर्थागारः - वेदान्तरहस्यं त्विदमेव। तत्किन्न विभाविता स्त्वया वाशिष्टाद्या ग्रन्था अपि। सर्वथा तु इहामुत्रभोगविरागवत्तावश्यकी। अभिहितं च प्राचीनैः।

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान्विषवत्त्यज।
क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ॥५॥
मित्रक्षेत्रधनागारदारदायादसम्पदः।
स्वप्नेन्द्रजालवत्पश्य दिनानि त्रीणि पञ्च वा ॥६॥ इति

पिङ्गलजटः - साधु सखे, साध्वभिहितम्। त्वदुदीरिते तत्प्राचीनवचनानुस्मृतमुक्तिस्वरूपविचारे चेतः समुत्कण्ठते मम हन्त भोः क्व मिलिष्यति पण्डितः।

Kalpana's

भूतिभासुरः - ममाप्यस्ति किञ्चित्प्रष्टव्यम्।
उपनिषदर्थागारः - कथमिहैव विविक्तप्रदेशाबद्धपद्मासनश्चतुर्मुख इवारण्यकानि पठन्नुदुम्बरतले द्वित्रैराध्यात्मिककथारसिकैः शिष्येणैकेन च सहितो विहितोत्तमपुरुषदृष्टिर्दृश्यते।
पिङ्गलजटः - तर्हि तत्रैव गच्छामः। (इति ततस्तत्र गत्वा।) किञ्चित्प्रष्टुकामा वयं नमस्कुर्मः।
यतः।

शास्त्रं यथा सर्वविचारणायां
प्रमाणमेवं विदुषोऽनुभूतिः।
अबाधितातस्तदिदं द्वयं तु
सन्दृश्यते बोधकता भवत्सु ॥७॥

पण्डितः - (विहस्य।) किञ्चित् प्रश्नकामा भवन्तः। साधु सुखं समुपविश्यताम्।
पिङ्गलजटः - यावदेतदारण्यकावसानं तावदिहैव तूष्णीं तिष्ठामः। (इति यथोचितमुपाविशन्ति।)
उपनिषदर्थागारः - सखे भूतिभासुर, तवापि यत्प्रष्टव्यं तदपि पिङ्गलजटद्वारैव प्रष्टुमुचितं यतोऽयं पूर्वपरिचयभागमीषाम्।
भूतिभासुरः - अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥८॥
इति प्राचीनवचोऽपि किं ते न श्रुतिपथमयासीत्।

तथापि त्वदनुमतमेव भवतु। (इति पिङ्गळजटकर्णे कथयति एवमेवामीति।)

पण्डितः – प्रष्टव्यमधुना सुखेन।

पिङ्गळजटः – मैत्रेयीब्राह्मणे यः प्रिय इति गदित-
स्तावदात्मा परात्मा
किं वासौ जीव एवेत्यमलमतिमता
दृष्टिसृष्टिश्च केति।
ज्ञानीया भूमिका सा यमिनि कतिविधा
का च मुक्तिर्जनानां
किं भावो मुक्तिकाले भवति भगवता
सर्वमेतन्निरूप्यम् ॥९॥

पण्डितः – संसारिपतिजायादिभोगप्रीत्यादिसूचनात्।
पत्यौ प्रीतिं प्रकुर्वाणा जाया पत्युः सुखाय नो ॥१०॥
किन्तु सा स्वसुखायैव पुत्रमित्रादयोऽपि च।
एवमेवेति तस्यार्थप्रतीतिर्यद्यपि स्फुटा ॥११॥
तथापि।
उपक्रमोपसंहारवशान्मोक्षस्य साधनम्।
आत्मज्ञानमिहावेद्यं तच्च जीवात्मनो न च ॥१२॥
तथेति नात्र संसारी किन्त्वेषः परमेश्वरः।
प्रियात्प्रियतरस्तावत्परमानन्दचिन्मयः ॥१३॥
द्रव्येण किं मुक्तिरिति प्रपन्न-
मैत्रेयीवाक्यं प्रथमं ततस्तु।

Kalpana's

आशा न वित्तेन कदापि मुक्ते-
रित्थं वचस्तस्य मुनेस्तदन्ते ॥१४॥
एतावदेवामृतमित्युदारं
वचस्ततोऽयं प्रतिपद्यतेऽर्थिः ।
इत्थं सुनिश्चित्य कदापि चित्ते
न संशयालम्बनता विधेया ॥१५॥

पिङ्गलजटः - भगवन्नुदिते सवितरि क्व तमः सत्ता ।

पाण्डितः - दृष्टिसृष्टिस्तु ।

दृष्टिरेव यदि सृष्टिरुच्यते
तत्र दृष्टिरिति किं मतं भवेत् ।
वृत्तिरूपमथ चित्तदा सखे
ब्रह्मणोऽपि खलु दृष्टिसृष्टिता ॥१६॥
अन्यवृत्तिविषयस्य सर्वदा
सत्वतः सततमेव संसृतिः ।
तस्य चेति सुदृढं दृढबुद्धे-
र्दूषणं भवति किं क्रमतो न ॥१७॥

दृष्टेर्भिन्नतया न सृष्टिरिति चेज्ज्ञातं मयेदं ननु
ज्ञानं त्वेतदिति प्रतीतिरथ च दृष्टेश्च सृष्टेः समः ।
कालस्तर्हि न सिद्धसाधनमहो ज्ञानेन शाब्दादिना
कुम्भादेः खलु सृष्टिरस्ति युगपत्तस्मान्मतं नेदृशम् ॥१८॥

मतं किन्तु ।

दोषप्रयुक्तत्वनिबन्धनस्य
ज्ञानैकसत्त्वस्य तथात्वमत्र ।

तथाविधं स्यात्तव बुद्धसत्वा-
भावस्य वा तत्त्वमिति प्रतीमः ॥१९॥
जीवादिबद्धस्य न सादितास्ती-
त्यतस्ततोऽन्यत्र तु दृष्टिसृष्टिः।
आस्तां तु सा तत्र तथापि काचि
त्क्षतिर्न तत्त्वार्थविचारकाणाम् ॥२०॥

पिङ्गलजटः – घटादेः स्वज्ञानात् प्रथममिह सत्त्वं न च ततः
कथं तज्ज्ञानं स्यादिह खलु सम्बन्धविरहात्।
हृषीकस्येत्येवं यदि वदति कश्चित्खलु तदा
प्रदेयं किं तस्योत्तरमिति सशङ्कं मम मनः ॥२१॥

पाण्डितः – स्वप्ने यथाऽसत्यपि सन्निकर्षे
कुम्भेन्द्रियादेरहमत्र कुम्भम्।
पश्यामि चैवं मतिरस्ति जन्तोः।
सवासनान्तःकरणात्तथैव ॥२२॥
जाग्रद्दशायामपि जायमाना
कुम्भादिबुद्धिर्न च सन्निकर्ष-
मपेक्षते स्वप्नदशासु ताव-
द्रथादियोगं श्रुतिरेव साक्षात् ॥२३॥
रथा न तत्राथ रथस्य योगा
मार्गोऽपि नास्तीति निराचकार।
जाग्रद्दशायामपि तद्वदेवे-
त्यतो न कश्चिद्भवतीह दोषः ॥२४॥

७. ०. श्री. ८. ०. कुभ.

पिङ्गलजटः _ यद्येवं तर्हि।

रूप्यादिबाधकस्यापि दृष्टिसृष्टित्वमागतम्।

तथा च।

शुक्तिरूप्यादिमिथ्यात्वासिद्धिरेवमता भवेत्॥२५॥

पण्डितः _ शृणु रे। बाध्यान्न्यूनसत्ताकत्वमेव प्रयोजक बाधकत्वेन न त्वधिकसत्ताकत्वम्। एवं च व्यावहारिकेण व्यावहारिकबाधवत् प्रातिभासिकेन प्रातिभासिकबाधाविरोधादिति।

उपनिषदर्थागारः _ भगवन्, तर्हि प्रत्यभिज्ञायाः का गतिः पूर्वप्रतीतस्योत्तरमसत्त्वात्।

पण्डितः _ नेह नानास्तीत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चमिथ्यात्वे ऽवधृते रज्जुभुजङ्गवत् प्रतिभासमात्रं शरीरत्वमेव प्रातिभासातिरिक्तकालसत्त्वे बाधकमतो[९] भिन्नसमयानामात्माभिन्नानां प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः। एकसमयावच्छिन्नघटादावात्मनि चाभेदे बाधकाभावात्।

पिङ्गलजटः _ चिरकालावस्थायिनी जाग्रत्सृष्टिरिति तत्राज्ञातसत्त्वं वक्तुमुचितम्।

पण्डितः _ स्वप्नजागरयोः सृष्टिस्तुल्यैव दृश्यते। एवं च स्वप्ने दृष्टिसृष्टिरङ्गीकार्या न जागर इत्यत्र किं नियामकम्।

पिङ्गलजटः _ जाग्रति दृष्टिसृष्टित्वाङ्गीकारे जीवब्रह्माभेद-

९. ०. भ्रांता

बुद्धेरपि तत्त्वेन प्रमाणजन्यत्वाभावेन तत्त्वज्ञानत्वं न स्यात्।

पण्डितः – अबाधितविषयत्वेन तस्यास्तत्त्वज्ञानत्वोपपत्तेः।

उपनिषदर्थागारः – ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवीत्यादिश्रुतेः का गतिः।

पण्डितः – ध्रुवो राजेत्यादेर्बाधितत्वात् दृष्टिसृष्टिसन्तानाविच्छेदपरत्वात्तस्याः। दृष्टिसृष्टौ च। यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा[10] व्युच्चरन्ति – इत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि[11] भूतानि सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुतिः स्वप्नोत्थिताज्जीवात् प्राणादिसृष्टिं प्रतिपादयन्ती प्रमाणम्। विमतं दृश्यम् नाज्ञानं सत्, मिथ्यात्वात्, स्वप्नप्रपञ्चवत् – इत्यनुमानमपि। नचाप्रयोजकत्वं यतो दृश्यस्य दृष्टेरेव सत्ता कल्पनीया लाघवान्नान्या गौरवात्। तस्मात् दृष्टिसृष्टौ न सतां विप्रतिपत्तिः।

पिङ्गलजटः – सम्यगुपपादिता दृष्टिसृष्टिरधुनोपपादनीया ज्ञानभूमिका।

पण्डितः – वदन्ति बहुभेदेन वादिनो ज्ञानभूमिकाः।
ममत्वाभिमता नूनमिमा एव शुभप्रदाः॥२६॥
इत्यभिधाय शुभेच्छा, विचारणा, तनुमानसा, सत्त्वापत्तिरसंसक्तिः, पदार्थभावनी, तुर्येति सप्ताभि[12]हिता भगवता वसिष्ठेन।

१०. ०. ल्लिंगा ११. ०. ---वा- १२. ०. ---ति-

स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्ष्योऽहं शास्त्रसज्जनैः।

वैराग्यपूर्वमितीच्छाऽऽद्या। शास्त्रसज्जनसम्पर्कवैराग्याभ्यासजा सदाचारप्रवृत्तिर्द्वितीया। विचारणा शुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वसक्तता मनसः सा तृतीया। एतत्त्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थविरतेर्वशात्सत्वात्मनि स्थितिश्चतुर्थी। तस्यां च ज्ञानोत्पत्तिः। दशाचतुष्टयाभ्यासादसङ्गफलेन च रूढसत्वचमत्कारा असंसक्तिनामिका पञ्चमी।

भूमिका पञ्चकाभ्यासात्स्वात्मारामतया दृढम्।
अभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानामभावनात्[13]।

परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेन विबोधनं पदार्थभावनी नाम षष्ठी।

भूमिषट्काभ्यासाद्भेदस्यानुपलम्भतः।
यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः॥२७॥
एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्यावस्थेह दृश्यते।
विदेहमुक्तिविषयं तुर्यातीतमतः परम्॥२८॥
ये हि राम महाभागाः सप्तमीं भूमिकां गताः।
आत्मारामा महात्मानस्ते महत्पदमागताः॥
जीवन्मुक्ता[14] न सज्जन्ति सुखदुःखैरसंस्थिताः॥२९॥

इत्यादिना विवृताश्च।

पिङ्गलजटः – जीवन्मुक्तौ किं मानम्।
पण्डितः – तस्य तावदेव चिरमित्यादिका श्रुतिः प्रमाणम्।

१३. ०. नाम. १४. ०. वि.

पिङ्गलजटः - कश्चिदेनां न मनुतेऽपि

पण्डितः - सर्वज्ञात्मगुरुरविरोधिसाक्षात्कारोत्पत्तौ लेश[१५]
तोऽप्यविद्यानुवृत्त्यसम्भवाज्जीवन्मुक्तिशास्त्रं
श्रवणादिविध्यर्थवादमात्रम्। शास्त्रस्य जीवन्मुक्ति-
प्रतिपादने प्रयोजनाभावात्। अतः कृतनिदिध्या-
सनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारोदयमात्रेण सविलासावि-
द्यानिवृत्तिरिति।

आत्यन्तिकीं दुःखनिवृत्तिमेव
मुक्तिं जरन्न्यायविदो वदन्ति।
वेदान्तिनोऽज्ञाननिवृत्तिरूपां
तां ब्रह्मरूपां खलु मन्वतेऽपि ॥३०॥

पिङ्गलजटः - तर्हि सर्वदा मुक्तिप्रसङ्गः।

पण्डितः - ब्रह्मास्ति यद्यपि सदा न तथापि मुक्ति
ब्रह्मोपलक्षणतयाऽभिमता तु वृत्तिः।
भूतैव सा भजति तत्त्वमिदं तु दृष्टं
पाकादिके सकललोकमताविरुद्धम् ॥३१॥

पिङ्गलजटः - भ्रूणत्वादिवद्धर्मोऽप्यपेक्षितो ब्रह्मणि किम्।

पण्डितः - उपलक्षणपक्षे तूपलक्ष्यस्य केवलम्।
सत्त्वं तज्ज्ञानतयाऽभीष्टं न स्वरूपातिरिक्तता॥३२॥
गौरवात्किञ्च जात्यादौ स्वतो व्यावृत्तता यथा।
तथोपलक्ष्यतापक्षेऽवच्छेदककथा वृथा ॥३३॥

पिङ्गलजटः - मुक्तेर्ब्रह्मरूपत्वेऽसाध्यत्वापत्तिः[१६]।

१५. ०. प्र.   १६. ०. पत्ति

Kalpana s

पण्डितः – उपलक्षणरूपात्तु वृत्तिः साध्येतिसाध्यता ।
मुक्तेर्वृत्तिविनाशस्तु तप्तलोहाम्बुवन्मतः ॥३४॥

पिङ्गलजटः – आस्तां तथा तन्ननु कार्यरूपा
वृत्तिः कथं नाशयितु[17] समर्था ।
सोत्पत्ति[18]मूलं खलु तामविद्यां
न चैवमन्यत्र तु दृष्टमस्ति ॥३५॥

पण्डितः – यथाग्निपटसम्बन्धः पटस्यास्ति विनाशकः ।
तद्वदेवेदमित्यादि विज्ञेयं सुधिया त्वया ॥३६॥
ईशस्य प्रतिबिम्ब एष इति चेज्जीवस्तदा तस्य त-
द्भावापत्तिरथैव निर्मलचितेस्तद्धर्यस्तु तद्रूपता ।
मुक्तौ दृष्टमिदं जनैर्ह्यपि विगमे तोयाद्युपाधेर्महा-
सूर्यत्वं भवतीव तोयगरवेर्भास्त्र ते संशयः ॥३७॥

उपनिषदर्थागारः – संक्षेपतः सूचितोऽप्ययमर्थस्तथा न चित्त-
पथमवतरतीति विशदतयाभिधेयः ।

पण्डितः – एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितजीवेश्वर-
विभागादिसमग्रभेदप्रपञ्चस्य तद्विद्योदये
विनाशान्निर्विशेषचैतन्यरूपेणावस्थानम् ।
अनन्तजीववादे एकस्य विद्योदये तदविद्या-
कृतप्रपञ्चलयेऽप्यन्यपुरुषाविद्याविहितप्रपञ्चोऽ
नुवर्तते तथापि जीववदीश्वरोऽपि प्रतिबिम्ब-
विशेष इति पक्षे मुक्तस्य बिम्बभूतचैतन्या-
पत्तिः । प्रतिबिम्बो जीवो बिम्बस्थानीय

१७. ०. नाशयितुं   १८. ०. स्वोत्पत्ति-

ईश्वर इति मते मुक्तस्य आ-सर्वमुक्तिः सर्वज्ञत्वा-
दिगुणकेश्वरभावापत्तिः।
उपनिषदर्थागारः - मुक्तस्याविद्याद्यसत्त्वात्सर्वज्ञत्वादिगुण-
केश्वरत्वं कथम्।
पण्डितः - तदविद्याभावेऽपि बद्धपुरुषान्तराविद्यासत्त्वा-
त्तत्कृत एवतत्।
उपनिषदर्थागारः - सगुणोपासकानामपि यथाक्रतुरस्मिं
ल्लोक इत्यादि श्रुत्या, ईश्वरसायुज्यप्रति-
पादनान्मुक्तस्य को विशेषः।
पण्डितः - सगुणोपासकानामखण्डसाक्षात्काराभावाद-
विद्यायास्तावदनिवृत्त्या नाखण्डानन्दस्फुरणं
किन्तूपासनाबलात्स्वभोगोपयुक्तदिव्यदेहा-
दिसृष्टिसामर्थ्यमात्रम् अत एवोक्तं व्यास-
पादैर्जगद्व्यापारवर्जमित्यादि भोगमात्रसाम्य
लिङ्गाच्चेत्यादि। मुक्तानां तु जगत्सर्जनादि-
स्वातन्त्र्यलक्षणं निरवग्रहमैश्वर्यम्।
भूतिभासुरः - भगवन्निवपदेन भवतीवेत्यत्रत्येन कि-
मावेदितम्।
पण्डितः - साधु रे साधु। अन्तर्नि विष्टमतीनामेवै-
तादृशदर्शित्वम्। शृणु तर्हि।
विवर्तः सर्वोऽसौ चिति भवति नानाविधतया
ततस्त्वेतद्रूपोन्नयनविषये चिन्तनमिदम्।

१९.०.२९-

Kalpana's

चमत्कारं किञ्चिद्वहति सततादैतधिषणा
निषण्णस्वान्तानां परमविदुषां नैव निवहे ॥३८॥

पिङ्गलजटः – भगवन्नरूपित्वान्निरवयवत्वाच्च चितः कथं प्रतिबिम्बः ।

पण्डितः – नीरूपस्य निरवयवस्य गगनस्य नीलपीतादि-रूपस्य च प्रतिबिम्बदर्शनात् । वस्तुतस्तु ।

यथोपलानां शकलैः शिशूना-
मोंकारलिप्या प्रथमं हि शिक्षा ।
तथैव जीवेश्वरचिद्विभागै-
र्जडस्य जन्तोरिति विद्धि तत्त्वम् ॥३९॥

पिङ्गलजटः – भगवन्, तत्त्वमाह तद्भवान् । एवमेवाभिहितमष्टावक्रादौ ।

कूटस्थबोधमद्वैतमात्मानं परिभावय ।
आभासे हि भ्रमं मुक्त्वा भावं बाह्यमथान्तरम् ॥४०॥

इति ।

भूतिभासुरः – भगवन्निदानीमात्मानन्दं प्रणम्य भूतपतेः सपर्यासंविधानाय गन्तुमीहे[२०] भवदनुज्ञाम् ।

पण्डितः – साधु । पिङ्गलजट, त्वमप्युपनिषदर्थागारेण सह स्वसमीहितं समासादय[२१] । वयमपि भगवतो भूतपतेर्विविक्तसमयमासाद्य

२०. O. गतु-   २१. O. समासावयदय

सकलवीराविज्ञाशिरोमणेर्बुधनिकरचिन्तामणेः
सकलधर्मैकरक्षामणेः समस्तवेदान्तसाररहस्य-
मूर्तेः सत्यसन्धताकीर्तिपूरकृतादिगन्तरालपूर्ते-
र्महाराजाधिराजपदभाक्-श्रीशिवराम महामहीपतेः
कृते सन्देशप्राप्तिसमुत्सुकहृदया विश्वेशालये
काञ्चित्कालं स्थास्यामः।

(इति निष्क्रान्ताः)

तृतीयोऽङ्कः।

(ततः प्रविशति द्वित्रैर्विरक्तैरनुगत आत्मानन्दः।)

आत्मानन्दः — अये भूतिभासुर एवायमित आयाति परमेश्वरपूजासाधनपत्रपुष्पादिग्रहव्यग्र इव। अहो लोकस्य कौतुकमेतत्। यदयं लौकिकैः पत्रपुष्पफलादिभिरलौकिकमीश्वरमर्चयति। तथाहि।

मायापि यस्यैकपदेकदेश-
संवेशमासाद्य विचित्ररूपम्।
प्रपञ्चजातं रचयत्यजस्रं
क्वास्तीह तस्यासनसन्निवेशः॥१॥

पाद्यादिकल्पनकथापि कथं घटेत
प्रोद्यन्नदीनटघटाहृततोयलेशैः।
चैतन्यसद्रससुधानिधिरूपभाजो
देवस्य निर्मलतरस्य रजोविमिश्रैः॥२॥

यस्यास्ति नैवावरणं कदापि
तस्यास्ति किं प्रावरणाय वासः।
भूषापि सर्वस्य विभूषणाय
नैवोचिता या रचिताल्पचित्तैः॥३॥

यद्गन्धादखिलेन्द्रियाणि सततं तृप्तानि भूमीभवै-
र्गन्धाद्यैः परिपूजनं न घटते नासैकसन्नोपदैः[1]।
किञ्चास्य त्रिजगत्प्रकाशकविभोर्दीपोऽपि को वा भवे-
दित्थं चेतसि चिन्तयत्यपि जनो नायं त्रपावर्जितः॥४॥

1. O. भावै-

यस्यान्नमेतत्सचराचरं हि
मृत्यूपसिक्तं परमेश्वरस्य ।
तस्यानवद्यस्य निवेद्ययोग्याः
किं शालयो मुष्टिमिता भवेयुः ॥५॥
यन्नाममात्रग्रहणेन जन्तु-
र्मुख्यात्तिशुद्धिं लभते क्षणेन ।
चित्तप्रसादं निखिलाङ्गकान्तिं
ताम्बूलमेतत्कथमस्तु तस्य ॥६॥
यः प्रयच्छति सुधासरसानि
स्वर्मयाण्यपि फलानि जनानाम् ।
तस्य सर्वजगतामधिपस्य
स्यात्फलं किमिह दातुमपूर्वम् ॥७॥
यद्विभूतिनिजलोचनयोगा-
द्रक्ततामनुभवन्ति विरक्ताः ।
तस्य सर्वजगतामपि भर्तु
र्दक्षिणा कथमिदं कनकं स्यात् ॥८॥

विरक्तः - कस्तर्हि पूजाप्रकारः ।
आत्मानन्दः - शृणु समाहितचित्तः ।
विरक्तः - कृतावधानोऽस्मि ।
आत्मानन्दः - चित्पद्ममेवासनमस्य शम्भो
विवेकनीरैरतिदूरपूरैः ।

२.०.दु.

पाद्यादिकं चाद्वयवासनाभि-
र्वासो विधानं जगदीश्वरस्य ॥९॥
अलंकृतिः सर्वगतत्वमेव
प्रभोः प्रकल्प्या चतुरेण पुंसा ।
यया स्वयं स्यात्सकलोऽपि लोके-
ऽलंकारचूडामणिरद्वितीयः ॥१०॥
निर्लेपतैवास्य तु चन्दनादि-
लेपाश्चिदानन्दसुगन्धभाजि
शुद्धत्वबुद्धत्वनिरञ्जनत्व-
रूपाणि पुष्पाणि मनोहराणि ॥११॥
पृथक्चित्तैर्यत्प्रतिभाति सर्वं
तदेव चिद्वह्निगतं सुधूपः ।
यद्वासनावासितचित्तगेहं
निवासयोग्यं जगदीश्वरस्य ॥१२॥
प्रेमार्द्रभावं गमितैरदभ्रै-
श्चिद्वह्निसंयोजितवृत्तिसूत्रैः ।
दीपक्रिया स्वात्मनिवेदनं तु
नैवेद्यमेकं परिपाकरम्यम् ॥१३॥
अज्ञाननागलतिकाश्रितभूतपत्रं
जीवाभिमानपरमक्रमुकाभिरामम् ।
भेदैकचूर्णगुणताखदिरादियुक्तं
ताम्बूलमस्तु परमाद्वयचिन्मयाय ॥१४॥

३.०.पू-

ब्रह्मोपदेशाधिकभूमिभाग-
प्रोद्यत्स्वबोधामृतवृक्षजातम्।
सच्चिन्मयस्यास्तु रसैकपात्रं
सर्वैक्यतास्वादुफलं शिवाय ॥१५॥
सर्वप्रपञ्चसुखसंस्थितिमूलभूतं
दृग्दृश्यदर्शनविधाननिधानमेकम्।
देयं यथोक्तविधिना खलु दक्षिणार्थं
दक्षेण लक्षितशिवाय चिदात्मकाय ॥१६॥
इत्थं किञ्चिदपक्वमानसमुदे पूजाप्रकारः पुरा
पूर्वाचार्यमतः सुपक्वमनसामन्योऽस्ति सर्वाधिकः।
सर्वत्रैव सदैव साधयति यः स्वात्माद्वयं चिन्मयं
सर्वाभावनमेव दैशिकमुखोद्गीतश्चिरं चिच्छिवे ॥१७॥

विरक्तः - कथमयमन्येषां मतिपथमवतरेत्।

आत्मानन्दः - हृदाकाशचिदाकाशभूताकाशैक्यभावनात्।
यदोदेति परानन्दस्तदासौ भासते स्वयम् ॥१८॥

विरक्तः - साधु समभिहितं हितं भवता भवतापनोदकमिदम्। किञ्च न कमप्येवं वदन्तं भवदन्यमहमद्राक्षम्।

आत्मानन्दः - साधु सखे साधु यदभिहितं भवता नाहमेवं वदन्तं भवदन्यमद्राक्षमिति। यतो य एवमुक्तवान् वदति वदिष्यति वा स एवाहमहमेव सः।

विरक्तः - सखे किमसि वामदेव एव भवान् यतः स एवमेवावोचदहं मनुरहं सूर्य इत्यादिकम्।

४.०. वदंत

Kalpana's

आत्मानन्दः – उपाधिपरित्यागादित्यवेहि । अथवा, नैतद-
प्युचितं वक्तुमुपाधेर्मिथ्यात्ववत्तया शुद्धस्य
च ग्रहणायोग्यतया त्यागग्रहयोरसम्भवात् ।
(अत्रान्तरे भूतिभासुरः ।)

भूतिभासुरः – आत्मानन्द, नमस्ते ।

आत्मानन्दः – चिद्वस्तुलाभोऽस्तु ते ।

भूतिभासुरः – (आत्मगतम् ।) अहो विरक्ता अपि
यत्रानुरक्ताः सोऽयमात्मानन्दः कथमेवं न
वदेत् । (प्रकाशम् ।) (स्मरणमभिनीय ।)
अखण्डार्थताविचारोपक्रम एव कृतोऽभूत् ।

विरक्तः – एवमेव ।

भूतिभासुरः – साधु व्यवसितं सखे, यदेवं विचारे मनो दत्त-
वानसि मूढवैराग्याभिमानमपहाय ।

विरक्तः – विलसितमेतत्सुसङ्गतेः ।

भूतिभासुरः – साधु सखे, साधु सत्यमाह भवान् ।
उक्तं च पूर्वाचार्यैः ।

सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेद्धातुं न शक्यते ।
सद्भिः सह स कर्तव्यः सन्तः सङ्गस्य भेषजम् ॥१९॥
इति ।

विरक्तः – तत्त्वमस्यादि वाक्येषु न सम्भवति लक्षणा ।
नोपयुक्ता च सेति कस्य चिद्वचनमहमश्रौषम् ।
तदेतद्युक्तमयुक्तं वेति वदतु भवान् ।

५.०.मा.

Kalpauck's

भूतिभासुरः – तत्त्वमस्यादिवाक्येषु शुद्धचिन्मात्रलक्षणा । 86
वेदान्तिसम्मता सेह शक्या सम्बन्धतः कथम् ॥२०॥
युक्तोति यन्मतं तद्धि विमतं मायिको यतः ।
सम्बन्धः स्वीकृतः शुद्धे तादात्म्यं वा मतं तथा ॥२१॥
नैवात्माभिन्नं तदिति तमेवेत्यादिका श्रुतिः[6] ।
निराबाधेति सिद्धान्तं चिरं चित्तेऽवधारय ॥२२॥

वस्तुतस्तु ।

अन्यत्र शक्यसम्बन्धसत्त्वात्तात्पर्यमेव हि ।
लक्षणाबीजमस्त्येवं तेन तत्कल्पना वृथा ॥२३॥
लक्षणाजन्यविज्ञानं निर्विकल्पं मतं यतः ।
प्रमाणमत्र जागर्ति तमेवेत्यादिका श्रुतिः ॥२४॥

विरक्तः – तथ्यमाह भवान् । परन्तु[7] सति कुड्ये चित्रमिति न्यायं किन्नाश्रौषीद्भवान् ।

भूतिभासुरः – तत्किं लक्षणां खण्डयितुमुद्यतोऽसि ।

विरक्तः – नाहमुद्यतोऽस्मि ।

भूतिभासुरः – तर्ह्यन्यमतमेवानुवदतु भवान् ।

विरक्तः – साधु भूतिभासुर, साधु ।
तत्त्वमस्यादिवाक्येषु योग्यतावशतः सुखम् ।
शुद्धाभेदप्रतीतिः स्याल्लक्षणा कोपयोगिनी ॥२५॥

भूतिभासुरः – इयं शङ्कापिशाचीव समर्था बाधितुं कथम् ।
भवेत्सुलक्षणां साधो वेदान्तपदसंस्थिताम् ॥२६॥

यतः ।

६. ०. भू.   ७. ०. श्रौशीर्भवान्

अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं सर्वस्य जायते।
शब्दादतोऽपि नैवास्ति योग्यता क्वापि कारणम् ॥२७॥

विरक्तः - शाब्दप्रमायां खलु योग्यतायाः
प्रमागुणस्ते न च शाब्दबुद्धौ।
योग्यत्वधीः कारणमित्यदः किं
नैवागतं ते श्रवणेऽपि किञ्चित् ॥२८॥

भूतिभासुरः - शृणु रे।
शाब्दप्रमायां भ्रमविप्रलिप्सा-
द्यभाव एवास्तु गुणः सुखेन।
आवश्यकादेव हि कार्यसिद्धौ
को वाच्यमङ्गीकुरुते तदर्थम् ॥२९॥

विरक्तः - गौर्द्रव्यमित्यत्र विशेष्यमात्रे
द्रव्यत्वमन्वेति यथा तथात्र।
विशिष्टशक्त्यैव विशेष्यशुद्धे-
ऽभेदान्वयो लक्षणया विनापि ॥३०॥

किञ्च।
विशिष्टे लक्षणा शुद्धे शक्तिरेव हि लाघवात्।
केचिदेवं वदन्तीह लक्षणोच्छेददाक्षिणाः ॥३१॥

भूतिभासुरः - अहो विचित्रमेतद् यदेवंविधमतीनपि
दाक्षिणा इति वदसि।
विभावयसि नैतत्किं ब्रह्म निर्धर्मकं यतः।
अतो निमित्तराहित्यादवाच्यं भण्यते ॥३२॥

८.०. लावात्

विना निमित्तं[१] यदि शब्दशक्ति-
स्तदा तु सर्वत्र भवेत्प्रसङ्गः।
निर्धर्मता चास्य तु वेदसिद्धा
धर्मोऽपि चेन्मायिक इष्यते त्वया॥३३॥

तदापवर्गसाधनज्ञानेऽन्याविषयकत्वप्रति-पादकश्रुतिविरोधो भवेत्तस्मादवाच्यं ब्रह्म। एवमेवाभिहितं प्राचीनैः।

दृष्टा गुणक्रियाजातिसम्बन्धाः शब्दहेतवः।
नात्मन्यन्यतमो ह्येषां तेनात्मा नाभिधीयते॥३४॥
ब्रह्मण्यवाच्ये यो विद्वान् वाच्यतामधिगच्छति।
स निस्त्रपो निमित्तानां विरहैः प्रतिबोध्यताम्॥३५॥

इति।

गगनादिपदमपि शब्दाश्रयत्वविशिष्टे शक्तम्।

विरक्तः - सत्ये, साधु समभिहितमिदम्। परन्तु शब्दापरोक्षता तु कथम्।

श्रुतिभासुरः - तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु दशमस्त्वमसीतिवत्।
अपरोक्षां धियं धत्त इति यत्तदसाम्प्रतम्॥३६॥
शब्दत्वादेव चास्यापि परोक्षज्ञानहेतुता।
इन्द्रियादेव शब्दस्य साहाय्यादपरोक्षधीः॥३७॥

विरक्तः - अपरोक्षविभ्रमनिवर्तनक्षमा
न परोक्षधीरिति तु सर्वसम्मतम्।

१. O. -मित्तं

श्रुतितस्त्वतः खलु तथाविधभ्रम-
प्रतिरोधकप्रमितिरेव जायते ॥३८॥
इति वक्तुमुचितम् ।
आत्मनः स्वप्रकाशत्वात्साक्षिवेद्यत्वतस्तथा ।
सुखादेर्न मनः क्वापि स्वातन्त्र्यात्करणं मतम् ॥३९॥
इत्यप्यहमश्रौषम् ।

भूतिभासुरः - साधु । किमेतावता कॢप्तकल्पनागौरवमाविष्करोषि । शृणोतु भवांस्तर्हि ।

अहमेव हि सर्वोऽस्मीत्येवं साक्षात्कृतौ मनः ।
ब्रह्मणः स्वप्नजातायां हेतुरन्यो यतोऽस्ति न ॥४०॥
किञ्च ।
औपाधिकायामहंवृत्तौ तस्य कॢप्ता हि हेतुता ।
श्रुतयोऽप्यस्य हेतुत्वे प्रमाणानीत्यतः सखे ॥४१॥
वाक्यार्थभावनादार्ढ्यसहितं मानसं सुखम् ।
ब्रह्मसाक्षात्कृतौ हेतुरित्थं चित्ते विचिन्तय ॥४२॥

विरक्तः - मनसो ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वे का श्रुतिः प्रमाणम् ।

भूतिभासुरः - किन्न श्रुता त्वया ।

विरक्तः - सत्यमाह भवान् श्रुतैव सा ।

भूतिभासुरः - तत्किं तद्विरुद्धश्रुत्यविरोधं श्रोतुमिच्छसि ।

विरक्तः - सम्यग्गृहीतं भवता ।

भूतिभासुरः - एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः । मनसैवानुद्रष्टव्यमिति तृतीयया[10] श्रुत्या ब्रह्मसाक्षा-

१०. ०. तृतीया

kalpana's

त्कारे मनसः कारणत्वासिद्धौ 'यन्मनसा न मनुत' इत्यादेरपक्वमनोऽग्राह्यत्वमर्थः।

विरक्तः - तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्याद्यनुरोधेन यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादेः श्रुत्या ब्रह्माबोधकत्वं शब्दस्येत्येवार्थो न कुतः।

भूतिभासुरः - लक्षणया शब्दगम्यं ब्रह्मेत्येतादृशार्थकश्रुतेरदर्शनात् शब्दात्केवलान्न ब्रह्मसाक्षात्कार इत्येवार्थ इति विभावय[11] युक्त्यालम्।

विरक्तः - सखे साधूपपादितमेतद् भवता यत आत्मानन्दोऽपि तूष्णीमश्रौषीत्।

आत्मानन्दः - (स्वगतम्) अहो विरक्तोऽपि चिरमनुरक्त इवाभात्यद्वैतसरणौ शल्योद्धारे यतोऽनेकवादिशङ्काशूकप्रदर्शनमकरोत्। अथवा किमाश्चर्यमत्र। को नाम सुमतिरद्वैतसाम्राज्ये नानुरज्येत। यत्र च।

> न भेदचिन्ता न च निग्रहोऽपि
> [12]प्रकारहानावपि दुःखलेशः।
> नैवास्ति नो वा स्वपरप्रवृत्तिः
> सर्वाणि सौख्यानि करस्थितानि ॥४३॥

किञ्च ये पुनरद्वैतापारकूपारसुधारससारस्वादविरसाः संसारमरुमरीचिकापयःपानलालसमानसास्ते न कथं सुमतिजनावहास्या भवेयुः।

११. ०. निभालय १२. ०. प्रा.

यतः।

वारंवारविचारणेऽपि न मनाक् संसारवाराँनिधौ
सारं क्वापि कदापि केश्चिदपि वा दृष्टं न नो वा श्रुतम्।
एवं सत्यपि ये निमग्नहृदयास्तास्मिंस्तु शब्दाश्रया-
त्सारप्राप्तिधिया न ते कथमहो हास्या भवेयुर्भृशम्॥७४॥

(प्रकाशम्।) भूतिभासुर, साधु समभिहितम्।

विरक्तः - किमिदमेव तत्त्वं यल्लक्षणया तत्त्वमस्यादिवाक्यं प्रतिपादयति शुद्धब्रह्मस्वरूपमिति।

आत्मानन्दः (विहस्य।) कथमिदं न ते चित्तभूमिकामारोहति।

विरक्तः - स्वामिसम्मतं चेदारोक्ष्यत्येव[13]।

आत्मानन्दः - शृणोतु तर्हि परमरहस्यम्।

ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वान्न प्रमाणमपेक्षितम्।
इतराभावबोधार्थं लक्षणाभ्युपगम्यताम्॥७५॥

अभिहितं चैव भगवता भाष्यकृता।

अन्यदेव तद्विदितादथो[14]ऽविदितादधि। येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयादित्यादिना ब्रह्मणोऽविषयत्वमभिधाय। अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेदित्याशङ्क्याविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य न हि शास्त्रमिदं तथाविषयीभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति। किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितवेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति।

१३. ०. क्ष - १४. ०. तद्विता -

तथा च शास्त्रम्।
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्॥ ४६॥
न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येन्न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया
दित्यनेन सन्दर्भेण समन्वयसूत्रे। गुणोपसंहारे च
व्याप्तेश्च समञ्जसमिति[15] सूत्रे, अपवादो नाम यत्र
कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ नि-
श्चितायां पश्चादुपजायमाना यथार्था बुद्धिः पूर्वनि-
विष्टाया मिथ्याबुद्धेर्निवर्तिका भवति। यथा देहेन्द्रिय-
सङ्घात आत्मबुद्धिरात्मन्येवात्मबुद्ध्या पश्चाद्भावि-
न्या तत्त्वमसीत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते।
इत्यादिना।

विरक्तः - इतरस्य निरासोऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यतः।
कया वृत्त्येति सन्देहे निर्णयो वचनात्तव॥ ४७॥

आत्मानन्दः - शब्दसामर्थ्यतस्तावत्तादृशार्थप्रत्ययो मतः।
सम्प्रदायविदां मार्गे लक्षणेति वा मतम्॥ ४८॥

विरक्तः - एवंविधानेककल्पकल्पनाकलनप्रवीणः पाण्डित
एव।

आत्मानन्दः - उपनिषदर्थागारोऽपि।

विरक्तः - अद्वैतविद्यापि नानामुखतया विद्योतत इति
सविस्मयं मे मनः।

आत्मानन्दः - न कोऽपि विस्मयः। यथा कापि भगवती[16]

१५. ० मिसूत्रे

१६. ० ति

93

भागीरथी नानामुखैः सागरमनुप्राविष्टैवमेवाद्वैत-विद्या संसारसागरं प्राविष्टेति।

विरक्तः - को वैतादृशं त्वदन्यो बोधयेत् सुधांशुरिव कुमुदम्।

आत्मानन्दः - किमहो सायंतनी सन्ध्या समुज्जृम्भते।

विरक्तः - किं तद्वन्दनोद्यमः।

आत्मानन्दः - एवमेव। को नाम विधातुर्नियतिमतिवर्तितुं समर्थः। यतः।

विपत्तौ मित्रस्याधिकरुचिरकान्ति प्रणयिनी
सुरावासोल्लासा कृतविटपहासा सरभसम्।
प्रदोषे रक्ता सा परमहह सन्ध्या त्रिजगतां
सदा वन्द्या जाता तदिह शरणं दैवमतुलम्॥७९॥

विरक्तः - का तर्ह्येतस्याः समाधिका।

आत्मानन्दः - जीवशिवसन्ध्या यस्याश्च न नाशः। या च लोकोत्तरफलदा। कलङ्कमलिनं निशापतिं च नानुसरति। नावलम्बते च शून्यम्।

विरक्तः - तथ्यमाह भवान्। इदं चाकलयतु कौतुक-मेकम्। यदयं चण्डरोचिर्भूधरेष्वपि करं प्र-सार्य स्वोदयोद्रेकमासाद्य दिशोऽपि परितोष्य लोकयात्राप्रवर्तकोऽपि विरक्तिमापन्नः सरित्प-तिवनमधिवसति।

आत्मानन्दः - नियतिरेव सर्वसंविधात्री।

१७.०. संसंध्या

kalpana's

विरक्तः - सत्यमेतत् ।

यदयं द्विजराजोऽपि कलङ्कं स्फुटमावहन् ।
शून्यमार्गं समाश्रित्य त्रियामामनुयाति च ॥५०॥

आत्मानन्दः - अलमधुनानया प्रसक्तानुप्रसक्तवार्तया । अतिक्रामति च भगवतो विश्वेशस्यारात्रिकसमयः । ततस्त्वेनं तदालयेऽनिवाह्य लोककोलाहलप्रचाररहिते क्वचित्स्थले स्थित्वाऽऽत्मानुसन्धाने लोकनिशामतिवाहयामः सर्वे ।

(इति निष्क्रान्ताः ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति भूतिभासुरः ।)

भूतिभासुरः - (स्वगतम् ।) अयेऽपगतैव निशा यतः स्वप्न-जागरयोरन्तराले जायमानां स्वानुभवैकमानामेनां दशामनुभवामि । तदेनं विरक्तमपि प्रबोधयामि । यामि च ताभ्यां समं स्नातुं भगवतीं भागीरथीम् । (प्रकाशम् ।)

मालिन्यं विनिवारयत्यतितरां[1] पुष्णाति कान्तिं तथा
धर्मं वर्धयते प्रसादमतुलं चित्ते विधत्ते भृशम् ।
जन्तोर्जाह्नवीमज्जनं वितनुते पापीयसोऽप्याहतं
दूरोर्ध्वैकगतिं सतामिव समासङ्गः कलौ केवलम् ॥१॥

(ततः प्रविशत्यात्मानन्दो विरक्तश्च ।)

आत्मानन्दः - साधु रे साधु किमासन्नः सूर्योदयः ।

विरक्तः - आसन्नप्राय एव ।

भूतिभासुरः - सखे विरक्त, किमित्यात्मानन्दः सूर्योदयं जिज्ञासते ।

विरक्तः - को नाम मित्रोदयं नाभिवाञ्छति ।

भूतिभासुरः - कथमेतास्मिन् कर्मप्रवर्तके द्युमणौ मित्रभावः ।

विरक्तः - तमोविनाशोद्यमभागितासमतामात्रात् ।

आत्मानन्दः - अद्यास्माभिर्गङ्गाकेशवसविध एव स्थातव्यं यतो ललितालयसविधे समायास्यन्त्युपनिषदर्थागारादयस्ते हि चिरमदृष्टा द्रष्टव्याः ।

१. O. त्यातिरां

kalpana's

भूतिभासुरः – अये, आत्मानन्द, गङ्गास्तवं कुर्वन्नुपानिषदर्थागारास्तिष्ठती हैव गङ्गातटे पिङ्गलजटेन समम्।

आत्मानन्दः – किं श्रुतस्त्वया गङ्गास्तवः।

भूतिभासुरः – अवधारितोऽपि।

आत्मानन्दः तर्हि श्रावय तं स्तवं मह्यम्।

भूतिभासुरः – किमधुनैवारब्धं ललितास्तवमवधार्यतांद्वितयमथवा केवलं गङ्गास्तवं श्रवणपथा हृदयं[२] प्रापयामि ते।

आत्मानन्दः – उभयमपि।

विरक्तः – किमसौ श्रुतिधरः।

आत्मानन्दः – को नाम द्विजन्मान्न श्रुतिधरो धरायाम्।

विरक्तः – सत्यमेतद्द्विजन्मनो वेदवन्तोति। परन्त्वहमेतस्यावधारणसामर्थ्यं पृच्छामि।

आत्मानन्दः – सन्त्यस्मिन्नन्योऽपि गुणा निर्गुणप्रवणे।

विरक्तः – सखे भूतिभासुर, पठ तर्हि स्तवद्वयं क्रमेण।

भूतिभासुरः – त्वत्सर्वतो मुखसमानमतो मुखानि
पश्योति नो किमपि कौतुकमातनोति।
गङ्गे विचित्रमिदमेव तटे त्वदीये
जन्तोर्मृतस्य नियमादमृतत्वलाभः॥२॥
मातर्भूतप तेर्जटोत्कटमठे प्राप्तातिविद्या त्वया
तस्मादेव गुरोस्तु कार्मणमभी जन्तुं नव स्थानिके।

२.०. हृर्थं

नष्टं चाष्टाविधं भुजङ्गकलनाद्दृष्टं महोक्षासनं
पञ्चास्यं क्षणतास्त्रिनेत्रललितं मन्ये करोषीत्यहम् ॥३॥
जीर्णानन्दवनप्रिये तव पयः पीतं भुजङ्गैश्चिरं
श्रीगङ्गे गरलं तनोति नादिदं चित्रं न किञ्चिज्जने।
किन्त्वैतत्सुजनैरमन्दमतिभिः स्पृष्टं करोत्येव न
तेषां कामपि कालकूटधरतां कण्ठे विचित्रं चिरम् ॥४॥
त्वत्तीरे किल पञ्चतां गतवतो ब्रह्मैकता चेत्ततः
को लाभः किमु वा स्मयास्पदमिदं गङ्गे चिदेकद्रवे।
चित्रं किन्त्विदमेव यत्परतरब्रह्मैकतां गच्छतो
नो गत्यादिकमस्ति किञ्च परमानन्दोऽपि निर्हेतुकः ॥५॥

आत्मानन्दः – अयं कविः सन्नपि तथ्यवागिति सविस्मयं मे चेतः।

भूतिभासुरः – कविरपि कश्चित्सदर्थमात्रदत्तदृष्टिः।

विरक्तः – उपनिषदर्थागारोऽपि कविरिति कौतुकं मे।

भूतिभासुरः – किमत्र कौतुकम्। किन्न श्रुतास्त्वया व्यासवाल्मीकप्रभृतयो महाकवयः पुराणाः।

विरक्तः – व्यासादिभिरप्याहृतस्य काव्यस्य विचारकारि साहित्यं न कुतः परिगणितं षट्शास्त्रेषु कुतो वा न तद्बहुभिरभ्यस्यते[3]।

भूतिभासुरः – इतोऽधिकमलौकिकविषयं च तत्।

विरक्तः – कथम्।

3. O. रभ्यते

षट्तर्के मरुभूमिकासु नितरामुच्चावचासु ध्रुवं
वैरस्यं प्रविभाव्य चारुरसवत्साहित्यसत्काननम्।
सन्न्यासान्वितवर्णशोभितपदं यैर्नाम नो सेवितं
ब्रह्माद्वैतरसस्य मूढमनसां तेषां नु लाभः कुतः॥ ६॥
किञ्च।
चैतन्यं तु रसस्तदर्थकगिरो वेदान्तरूपाः कथं
न स्युस्तस्य चिदात्मकत्वकथने जागर्ति रूढा श्रुतिः।
ज्ञानानन्दघनानिरावरणचिद्रत्याद्युपाधेर्वशा-
त्साहित्ये रसशब्दबोधविषय उक्तं च तत्कर्तृभिः॥ ७॥
विरक्तः – सखे भूतिभासुर, साधु समभिहितमिदानीं
ललितास्तवसुवर्णसमन्वितं कुरु मे श्रवणयुगम्।
भूतिभासुरः – अहो विरक्तस्याप्येवं स्पृहा।
आत्मानन्दः – विरक्तस्याप्येवं स्पृहा युक्तैव यतो दुरितारि-
दुर्वर्णतावश्यंभाव एतादृशसुवर्णधारणेन।
भूतिभासुरः – कदम्बवनवासिनी सहचरीचयोल्लासिनी
सुधाधिकसुहासिनी नरसुरार्तिनिर्वासिनी।
समस्तजनशासिनी प्रणतपातकोद्वासिनी
महेश्वरसुवासिनी भवतु नः सदाश्वासिनी॥ ८॥
लसत्कनकमालिका ललितचन्द्रतुल्यालिका
स्वकान्तिजितकालिका करगृहीतकापालिका।
तुषारगिरिबालिका प्रणतपापसंक्षालिका
समस्तजनपालिका भवतु सर्वदा कालिका॥ ९॥

४.०. घृ

ब्रह्मादिभक्तैर्विदितानुभावां
कामेश्वरे दर्शितचारुहावाम् ।
सुधासमुद्रोद्भवपीठभावां
स्मरामि तन्त्रीकलनादरावाम् ॥१०॥
चिदानन्दानन्ये धरणिधरकन्येऽन्यभजनं
न जानेऽहं मातः समदकरियाने नव पदम् ।
परं मन्ये जन्ये विबुधवरधन्येऽरुणतलं
सराजन्ये जन्ये विमतरवन्ये भयहरम् ॥११॥
समस्तजनपावनं परमवैभवोद्भावनं
मदादिरिपुनाशनं सुमतिसन्ततिश्वासनम् ।
तवाङ्घ्रिपरिभावनं यदि तदा सुधाधावनं
शिवे घनविलिप्सया धरणिभृत्समाभ्यन्तरे ॥१२॥
भ्रमद्भृङ्गासङ्घाकुलकुसुममालापरिमलै-
र्नवोद्यत्सप्ताश्वारुणकिरणभिन्नैश्च कमलैः ।
समाकीर्णं कालागुरुबहलधूपैरपि शिवे
तवागारद्वारं भवतु मम नेत्रोत्सवकरम् ॥१३॥
तवागारद्वारे निवसति सदा सिद्धिनिवहो
विहारस्थाने ते विलसति सच्चिन्तामणिगणः ।
तवोद्यानेप्यास्ते कमलमुखि कल्पद्रुमतति
र्वरं कं याचेऽहं बत तव विहायाङ्घ्रिकमलम् ॥१४॥
नो याचे चपलं दृगं चलचमत्कारं कुरङ्गीदृशां
नो वाऽहं [illegible] मधुमाधुरीमदहरां वाचां सुभङ्गीमपि ।

Kalpam's

मातः किन्नु महेशमानिनि शिवे संसारसाङ्गित्वरं
त्वत्पादाम्बुजभृङ्गभावमतुलं तुभ्यं स्थिरं चेतसः ॥१५॥
नैवाहं कलये रमापरिवृढं गाढं रिपुच्छेदने
नो वाहं निगमैरमन्दसुगमैः संलक्ष्यते तन्महः ।
मातः किन्नु सदैव यावकरसस्यन्दीन्दिरामन्दिरं
द्वन्द्वामूलं विघाति तावकपदद्वन्द्वं हृदा भावये ॥१६॥
मातर्जन्मदिनावधि प्रतिदिनं दास्यं तवैवामले
चन्द्रास्ये विहितं मया हितधिया शक्तौ शिवे केवलम् ।
चेदस्मिन्समये महेश्वरि मयि क्षीणे मनागीक्षणे
प्यालस्यं कुरुषे तदाहमधुना यास्यामि कस्यास्पदम् ॥१७॥
अस्त्येव वा मम शिवे तव सेवनेन
ख्यातस्य देवनिवहा[5]न्नरतोऽपि लाभः ।
त्रैलोक्यनायककुटुम्बिनि केवलं ते
बद्धोद्यमो न भविता भुवि कोऽपि दास्ये ॥१८॥
भ्रमद्भृङ्गासङ्गाकुलकुसुममालापरिमल
प्रवालबालेन्दुद्युतिदमनसिन्दूरतिलका ।
मदोद्रेकोदञ्चन्मुकुलितचलन्नेत्रयुगला
महामाया मह्यं वितरतु चिदानन्दमतुलम् ॥१९॥
स्फुरन्नानारत्नोज्ज्वलबहलमुक्तावलिलस-
त्कुचाभोगा योगासनसरलसर्वाङ्गलतिका ।
जपागुच्छच्छायारुणकिरणकोटिद्युतिधरा
परा काचिच्छक्तिर्वसतु मम हृत्पद्मनिलये ॥२०॥

५. J दिव्याविबुधा-

ब्रह्मोपेन्द्रमहेन्द्ररुद्ररचितप्रोत्कृष्टसेवादरे
दीनोद्यत्करुणाकरे जडतरे किञ्चित्करे किङ्करे।
दृष्टिं धेहि मयि प्रगल्भकमलासृष्टिं सुधावारिधे
वृष्टिं दुर्लभमुक्तिरूपललनाकृष्टिं सुभाष्टिं जने॥२१॥
भक्त्या सन्मत्या रुचिरमचिरं यद्विरचितं
लसद्वृत्त्या नत्या सपदि पादे यत्ते विनिहितम्।
दयावत्याः सत्याः कमलवनगत्याः सुखयुते
तवैतत्स्तोत्रं मे हरतु दुरितं दुस्तरतरम्॥२२॥

विरक्तः - लोकोत्तरोऽयं स्तवः।

भूतिभासुरः - आत्मानन्दश्रवणसम्पर्काद्विशेषतः।

विरक्तः - प्रायः साङ्ख्यमतावष्टम्भेनायं स्तवः, यतः प्रकृतेरेवाश्लेषविश्लेषरूपबन्धमोक्षसम्पादकत्वम्।

आत्मानन्दः - मायास्तवेन मायेव स्तुत उपनिषदर्थागारेण। परिमलप्रकाशस्तवेन कुसुमदीपाविव। मायिनश्च प्रसादाच्चिदेकता।

विरक्तः - सखे भूतिभासुर, एतत्स्तवासक्तमनस्कतया न मया समासन्ना अपि पण्डितप्रभृतयो दृष्टाः। तदेतानभिवादनादिना सम्भावयामि।

(ततः प्रविशन्ति पण्डितप्रभृतयः।)

विरक्तः - नमो महद्भ्यो भवद्भ्यः।

आत्मानन्दः - (स्वगतम्।) सत्यमयं विरक्त इति यतोऽस्य
व्याधिः प्रणाम करणेऽप्यालस्यम्। समुचितमेवेतत्।
उक्तं च पूर्वाचार्यैः।
व्यापारे विद्यते यस्तु निमेषोन्मेषयोरपि।
तस्यालसधुरीणस्य सुखं नान्यस्य कस्यचित्॥२३॥
इति। (प्रकाशम्।) सखे, उपनिषदर्थागार,
अस्ति किल सानन्दता।
उपनिषदर्थागारः - विनात्मानन्ददर्शनं क्व सानन्दता।
आत्मानन्दः - सखे, उपनिषदर्थागारोऽसि भवान्।
उपनिषदर्थागारः - सत्यमेतद्यदहमुपनिषदर्थागार इति।
भवांस्तूपनिषदर्थविन्नी।
आत्मानन्दः - अलमनेनोत्तरोत्तरवचःप्रचयेन।
विरक्तः - साधु।
शिष्यः - (आत्मगतम्।) गुरोरद्यातितरां व्यग्रतां
पश्यामि। तदेषा किं निबन्धना। अथवा,
अलं वितर्केण। सन्देशाधिगम एवात्रानिदानम्।
अथवा नैतदुचितं यत्स्वचेतसैवार्थनिश्चय-
विधानं यतः स्वयं ज्ञातेऽप्यर्थे विद्वांसो नि-
यतं परसम्मतिमपेक्षन्ते स्वभ्रमसम्भावनया।
अतः स्वामिमुखादेवैनमर्थं कयापि भङ्ग्या
निर्णीतं विधास्ये। (प्रकाशम्।) स्वामिन्,
समयः कियानत्र भविता।

पण्डितः - अद्य खलु भगवतो महेश्वरात्काशीपतेः प्राप्तः
सन्देशः श्रीमहाराजाधिराजश्रीशिवरामपदाभिधे
याय।

शिष्यः - किमस्त्यतिगोपनीयः।

पण्डितः - न हि न हि वदामि तं ते सुखाय।

शिष्यः - अनुगृहीतोऽस्मि।

पण्डितः - ब्रह्मैकतामतिविलाससुखाविमुक्ते
दीनान्धपङ्गुकरुणावरणान्विते च।
काश्यां वसन्नपि सदा हृदये त्वदीये
मुक्ताश्चितेऽप्यसिरसाकलिते वसामि॥२४॥

किम्बहुना यत्र त्वमाधिवससि तत्स्थलं
किमेतस्मात्स्थलान्न विशिष्यते। यतो यत्राविमुक्त
गृहाः समग्राविबुधाः यस्मिंश्च कान्ताराण्यप्या-
नन्दवनानि भवन्ति पाथिकजनानाम्। यत्र चाति
रसोद्भटाः पदे पदे भटाः। यत्र सर्वत्रसञ्जातवरणा
ब्राह्मणाः। यत्राचाद्वैतमार्गा हिमालयप्रभवा दानोद
नदी समाधिवसति। अतस्तत्र वसन्वै संवत्सरशत-
मनवरतसबहुमानघनधनदानलीलासुखमनुभवन्न
द्वैतपरायणो भव।

कलौ काश्चिद्भक्तो भवति न हि भूतो न च भवे-
त्वदीयं साम्यं यो भजति मम तस्मात्तव मया।
समादिष्टं ह्येतन्मनसि दृढमाधाय सुचिरं
समग्रामुर्वीं त्वं निजभुजबलैः पालय भृशम्॥२५॥

७.०.म-

इति। अतोऽद्यापि निर्विशेषव्यासङ्गतयेहैव काञ्चित्-
कालं परिकलयामि। यतः।

कर्तव्यतायाः खलु लेशतोऽपि
क्लिश्नन्ति सद्योगिमनांस्यवश्यम्।
समीरसङ्गादतिशीर्णभावं
प्रयान्ति पुष्पाणि शिरीषजानि ॥२६॥

शिष्यः – सत्यमेतत्परन्तु काशीतोऽप्याधिकं राज्ञो वसति-
स्थलमिति तदेतद्विस्मयमावहति।

पण्डितः – सत्यमाह भवान्। परन्तु ज्ञानवतः सर्वापि काशी।
उक्तं च पूर्वाचार्यैः।

तनुं त्यजन्तु वा काश्यां श्वपचस्यापि वा गृहे।
ज्ञानसम्प्राप्तिसमये मुक्तास्ते विगताशयाः॥२७॥

इति। यस्य तु न तत्त्वज्ञानं तस्य काशी-
मरणं मुक्तिसाधनम्। उक्तं च।

जपस्वाध्यायहीनानां ज्ञानविज्ञानवर्जिनाम्।
वृत्तस्वाध्यायहीनानां गतिर्वाराणसी नृणाम् ॥२८॥
इति।

शिष्यः – किं काशीमरणं साक्षान्मोक्षसाधनम्।

पण्डितः – ज्ञानद्वारैव। स्फुटमेतद्बृहस्पतियाज्ञवल्क्य-
संवादे। यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं
सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अविमुक्तं वै
कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां

kalpana

ब्रह्मसदनं तस्माद्यत्र क्वचन गच्छामीति तदिदं मन्ये देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अत्र हि जन्तोः प्राणैरुत्क्रममाणस्य रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति। तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत। अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद्याज्ञवल्क्य इति।

शिष्यः - किं रुद्रः शिवादन्यः।

पण्डितः - न हि न हि। शिव एव रुद्रः।

रु दुःखं दुःखहेतुं वा द्रावयत्येष नः प्रभुः।
रुद्र इत्युच्यते सद्भिः शिवः परमकारणम्॥२९॥
अशुभं द्रावयन् रुद्रो यज्जहार पुनर्भवम्।
ततः स्मृतो शिवो रुद्रशब्देनात्राभिधीयते॥३०॥
इति स्मरणात्।

शिष्यः - किं तत्तारकम्।

पण्डितः - सविलासाविद्यानिवर्तनक्षमं ब्रह्म।

शिष्यः - ब्रह्मणः कथमविद्यानिवर्तनक्षमत्वम्।

पण्डितः - वृत्तिविशेषोपारूढतया।

शिष्यः - तारयतीति तारः, तार एव तारक इति व्युत्पत्या प्रणवस्तास्मिंश्च ब्रह्मत्वम्। ओमिति ब्रह्म ओम्। ओमिति ब्रह्म। ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धमिति केऽपि वदन्ति।

पण्डितः - प्रणवस्यापि शुद्धचैतन्याभेदबोधकतयैवानर्थनिबर्हकत्वम्।

८.०. हेतुर्वा

Kalpana's

शिष्यः - अमृतीभूत्वेत्यत्र च्विप्रत्ययार्थो विवक्षितः किम्।
पण्डितः - नहि नहि। अमृतीभूत्वा मोक्षीभवतीत्यस्य।
मृतोऽपि जन्तुरविद्यान्तर्हितो मरणमापन्नश्च निवृत्ताज्ञानतत्कार्यो मोक्षीभवतीत्यर्थः। ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्योति विमुक्तश्च विमुच्यत इति श्रुतेः।
शिष्यः - किमेत देहावच्छेदेनैवोपदेशः।
पण्डितः - एवमेव। स्फुटमभिहितमेतत्प्राणैरुत्क्रान्तिं कुर्वत इत्यर्थकेन प्राणैरुत्क्रममाणस्येत्यर्थकेन। केचित्तु प्राणमुत्क्रममाणोऽब्रवीति पठन्ति।
शिष्यः - वर्तमानार्थकलडादेशशानचैतच्छरीरावच्छेदेनोपदेश इत्यवगम्यते, तथा च यातनाप्रतिपादकपुराणवचसां का गतिः।
पण्डितः - अस्यत्यासिवरियाति प्रवेशे
कर्माणि जन्तोर्वरणा वरेण्या।
वाराणसी मध्यगता तयोश्च
विशेषपत्युर्वरता प्रभावात्॥३१॥
इत्यादिवचनात्केषाञ्चित्कर्मणां काशीप्रवेशाव्यवहितपूर्वसमये नाशः केषाञ्चिदागमनोत्तरं नाशः। काशीकृतानामत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुत इति वचनादुत्कटतयैतद्देहभोग्यानां भोगैकनाश्यप्रारब्धानां च भगवान् मायावी परमेश्वरः प्राणिनां प्राणप्रयाणसमयाव्य-

९.०. टा

Kalpana's

वाहित पूर्वसमये क्षणैनैकेनानेककालभोग्यफलानां कर्मणामिष्टानिष्टफलभोगाय नानाशरीरानुप्रवेशं मायये वोद्भाव्येष्टानिष्टान् स्वप्नकल्पान् भोगान नुभाव्य पश्चात्तारकं ब्रह्म समुपादिशति । एवं च प्राणैरुत्क्रममाणस्येति प्रत्यक्षश्रुतेर्विरोधोऽपि पुराणवचनानां निरस्तो भवति । उक्तं च ।

पुण्यानि पापान्यखिलान्यशेषं
सार्थं सबीजं सशरीरमार्ये ।
इहैव संहृत्य ददामि बोधं
यतः शिवानन्दमवाप्नुवन्ति ॥३२॥

इति ।

शिष्यः - किं जाग्रत्स्वप्नयोः कर्मफलभोगे नास्ति कश्चिद्विशेषः ।

पण्डितः - न कोऽपि । मायाविमोहितानां क्षणेनैकेन शरीरान्तरपरिग्रहादि श्रूयते वाशिष्ठादौ ।

उक्तं च तत्र ।

यथा स्वप्नमुहूर्ते स्यात्संवत्सरशतभ्रमः ।
तथा मायाविलासोऽत्थे जायते जागरे भ्रमः ॥३३॥

इति ।

सुप्तो जन्तुः स्वल्पमात्रेऽपि काले
कोटीः पश्येद्भूतसंवत्सराणाम् ।
कोटीः पश्येदेवमागामिनाञ्च
जाग्रत्काले योजयेत्सर्वमेतत् ॥३४॥

Kalpana's

इति च संक्षेपशारीरके।

शिष्यः – भगवतः कथं शरीरान्तरोद्भावनादि जन्तूनाम्।

पण्डितः – ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥३५॥
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
इत्यादिस्मृतिश्रुतिवशात्सर्वमेतदुपपद्यते।

शिष्यः – काशीमरणं मुक्तिदं[10] ज्ञान[11]साधनमिति सिद्धान्तितं गुरुचरणैः।

पण्डितः – नास्माभिरेव किन्त्वाचार्यवर्यैरपि। एवं सति।
ये काश्यां संशयाविष्टा मुक्तौ तेषां शरीरिणाम्।
प्राणप्रयाणसमये प्रमाणं परमेश्वरः॥३६॥
इति।

शिष्यः – साधु समभिहितं स्वामिभिः।

आत्मानन्दः – सखे, उपनिषदर्थागार, पण्डितपरिचयभागिनं मां कुरु।

उपनिषदर्थागारः – सखे, किमेवं वदसि। को नाम न स्पृहयत्यात्मानन्दाय। किञ्च। पण्डितशब्दमात्रान्न भेतव्यं त्वया। यतः।
ये मात्सर्यवशाद्विशेषविदुषां त्यक्त्वा गुणानां गणान्
स्वात्मानं गणयन्ति गौतमगुरुं भट्टोद्भटं स्वे जने।
ते नो[12] पण्डितशब्दयोगविषयः स्वात्मैकतानन्दभू-
रन्यः कोऽप्ययमद्भुतः सुजनताचूडामणिः पण्डितः॥३७॥

१०. O. मुक्तिद   ११. O. ज्ञानं   १२. O. तेन्यो

आत्मानन्दः - उचितमेतत् । यतः ।

अधीत्य विधिवद्वेदं शास्त्रं चाभ्यस्य यत्नतः
पुराणमपि चावेक्ष्य शान्तिं यो नाधिगच्छति ॥
स्वात्मानं च न जानाति नरोऽसौ स गर्दभः ॥ २८ ॥

नमः पण्डितेभ्यः ।

पण्डितः - सखे स्वात्मानन्द, त्वयि सम्मुखे मम मुखे वाचोऽपि न परिस्फुरन्ति । अतः प्रणामकुशलप्रश्नकरणमवगणय्य मामालिङ्ग्यैवातिष्ठ ।

उपनिषदर्थागारः - कदा भवन्तो नात्मानन्दालिङ्गिताः ।

पण्डितः - साधु सखे साधु । अधुनात्विहैव समुपविश्य सुहृद्गोष्ठीसुखमनुभवामः ।

(इति सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

पण्डितः - सखे, आत्मानन्द निजयोगबलेन त्रिभुवनमध्यवर्ती कुर्वता भवताऽदर्शि किञ्चिदद्भुतं श्रुतं वा कुतश्चित् ।

आत्मानन्दः - दृष्टान्यदृष्टाकृष्टानि सुबहून्यद्भुतानि । तथाप्येकमाकलयतु भवान् । कदाचिदेकदा चिद्गगनवीथीपथमनुसरता मया, उदयाचलास्ताचलावलम्बितकरः कश्चिदेकोनेकः पुरुषः समदृश्यत ।

पण्डितः - ततस्ततः ।

आत्मानन्दः - तदीयकरतलस्थलकचानियानीताः[13][14]
केप्यामिता नगा इव नागाः समदृश्यन्त।

पण्डितः - ततः।

आत्मानन्दः - कयाप्येकया पाश्चिमया पिपीलिकया समादाय विषाणेषु सर्वास्तानगम्यन्त स्वालये। तत्र च वसता हंसेन विनैव चञ्चूपुटं कवलितास्ते।

पण्डितः - ततः।

आत्मानन्दः - स च हंसः पक्षरहितः खेलति चिद्गगने।

पिङ्गलजटः - बाधितमेतत्सर्वम्।

आत्मानन्दः - बाधितमबाधितं वेति वेत्ति पण्डितः।

पण्डितः - सखे पिङ्गलजट, तथ्यमयमाहात्मानन्दः।

पिङ्गलजटः - कथम्।

पण्डितः - न विज्ञातोऽस्याभिप्रायः किं भवता।

पिङ्गलजटः - एवमेव।

पण्डितः - शृणोतु तर्हि भवान्।

पिङ्गलजटः - शृणोमि।

पण्डितः - चैतन्यस्य व्यापकत्वाद्गगनव्यपदेशः। जगदुत्पत्तिलयेष्वचल ईश्वरेऽवलम्बित करः। अधिकारवत्त्वेन व्यवहारवत्त्वेऽपीश्वर विषयकानुसन्धानवानथ चेश्वरेणानुगृहीत इत्यर्थः।

13. O. तदीकर 14. O. निर्यवित्ताः

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्राहिणोति तस्मात् ।
इति श्रुतेः । कश्चिज्जगान्निर्मातृतयाऽस-
ङ्ख्येयगुणः । एकस्मान्मुख्यादीश्वरादूनः ।
एकः स्वसमसहायशून्यो हिरण्यगर्भः । कर
तलस्थलत्वेन तदधीनत्वम् । कचशब्देन
कच विकास इति धात्वनुसारात्परिणामिनी
मायाभिधीयते । तन्नियान्निता नगा इव
नागाः प्राणिनः । नगा इवेति जडत्वद्योतन-
कम् । पिपीलिका च विद्या, सूक्ष्मविषयत्वात् ।
पाश्चिमत्त्वं[15] चातिचरमतया । स्वालये, स्वाश्रये
शुद्धचैतन्ये । आश्रयत्वविषयत्वभागिनी नि-
र्विभागाचितिरेवेत्यादि संक्षेपशारीरकात् ।

पिङ्गलजटः - पूर्वभावितमसो हि पाश्चिमो नाश्रयो
भवति नापि गोचर इत्यनेन ज्ञानस्य जीवा
श्रयत्वाविषयत्वे प्रतिरोधयतानेन किं
जीवे सादित्वमङ्गीकृतमकृताभ्यागमा-
दिदूषणग्रस्तम् ।

पण्डितः - एतन्मतेऽन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य
जीवतया विशेषणस्य सादित्वेन नाज्ञान-
विषयत्वाश्रयत्वे तत्र । विशेष्यांशस्याना
दितया नाकृताभ्यागमादिदूषणम् । वस्तुतो

ज्ञानं जीवाश्रितमविद्यावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वाचस्पतिमिश्रमतमेव युक्तिसहम्। विषाणोऽस्त्वित्यनेन सर्वेषां पशुतुल्यत्वम्। तत्र शुद्धचैतन्ये वसता तदभेदवत्त्वेऽपि तद्भिन्नतया प्रतीयमानेन हंसेनेश्वरेण। हंसत्वं च मानसप्रियतया। चञ्चूपुटं विनैव। 'अपाणिपादो जवनः' इत्यादिश्रुतेः। कवलितास्ते ईश्वरप्रतिबिम्बत्वात्तेषाम्।[17]

पिङ्गलजटः – अधुना सर्वमेतदबाधितार्थकम्।

भूतिभासुरः – यद्यावदस्ति तत्तावदबाधितमेव। बाधितत्वं च स्वाज्ञानकल्पितम्।

उपनिषदर्थागारः – विद्वदनुभवेन सर्वमविरुद्धमबाधितं च।

पाण्डितः – अस्त्येव तावदेवं मतिः सर्वदा सतां चेतसि। तथापीदमप्यस्तु।

लोके वर्षतु दैशिकाद्भुतघनस्तत्त्वोपदेशामृतं
सन्तु स्वानुभवैकमानविलसच्चित्सस्यसत्सम्पदः।
जीवन्मुक्तिदशाप्यशेषविदुषां वृन्दे समुद्योततां
ब्रह्मानन्दनिमग्नमानसतया नन्दन्तु सर्वे जनाः॥३९॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

इति पञ्चमोऽङ्कः।

इति श्रीमदनन्तपाण्डितविरचितं स्वानुभूत्याभिधं[16] नाटकं समाप्तम्।

संवत् १७२५ वर्षे समयनाम माघवदि एकादशी चन्द्र (वासरे) यथालिखितं, नारायणेन्द्रस्य शिष्यः बालकृष्णेन्द्र सरस्वती।[18]

१६. O. तु- १७. O. धा- १८. J. This whole line missing.

CRITICAL TEXT OF 'RASIKAVINODA'

श्रीगणेशाय नमः।

लक्ष्मीपवित्रसरसीसरसीकृतात्मा
दक्पाणिपादकमला दिशतु श्रियं वः।
लावण्यनीरनिकरेण यथाभिषिक्तो
विश्वाङ्कुरं सृजति कोऽपि स कृष्णमेघः ॥१॥

(नान्द्यन्ते।)

सूत्रधारः उदितभूयिष्ट (ष्ठ) एव भुवनकोशं प्रकाशयन् अंशुमाली। तदुपतिष्टे (ष्ठे)।

त्रिजगद्व्यवहारसारहेतु-
र्दृढसेतुर्भवसागरे जनानाम्।
विदलद्विततान्धकारपूरं
भुवि सौरं जनतुष्टये महोऽस्तु ॥२॥

चलचारुसुचिक्कणावलोकं
चतुराचित्तचमत्कृतिप्रदं च।
नयनं नतपक्ष्म नन्दसूनो-
र्वितनोतु श्रियमुत्तरोत्तरां नः ॥३॥

अलमतिविस्तरेण। सकलधर्मधुरन्धररसिक [क] दासभगवद्दासदयालुदासैः क्रमसमाधितमहादानभरैर-दातृविडम्बनेन रसिकाविना (नो) दाख्यं नाटकमभि-नेतव्यमिति सङ्गीतकमनुतिष्ठामि।

(नेपथ्ये कलकलः।)

अम्मो परित्तावेदु परित्तावेदु। / अम्मो परित्रायतां परित्रायताम्। /

सूत्रधारः (आकर्ण्य।) अये, प्रारब्ब (ब्ध) मेव कुशीलवैः यदेषा सकलधर्मधुरन्धरधर्मावतारसिकदास-

परास्तस्य अदातृगुणस्य सहचारिणी अकीर्तिर्निः
शरण्या रोरुवीति । तदेतस्या मुखावलोकनमप्य-
नर्थकारि ।

(इति निष्क्रां (ष्क्रा) न्तः ।)

ततः प्रविशति अदातृगुणः अकीर्तिश्च ।

अदातृगुणः श्रीकृष्णदासकुलकान्तकलाधरेण
सत्कर्मधर्मबहुमर्मविदां वरेण ।
निर्वासिता रसिकदासभुवस्त्वयाद्य
यामः क्व वा कथय किं करवाम कामम् ॥ ४॥

अकीर्तिः अज्जउत्त सअलजणमणोहरस्स रसिय-
दाअस्स णामंपि सुणिय वेवदे मे हिअअं ।
/आर्यपुत्र, सकलजनमनोहरस्य रसिकदासस्य
नामापि श्रुत्वा वेपते मे हृदयम् । /

अदातृगुणः प्रिये, तव मम च किं वक्तव्यम् ।
विश्वासघातशठदम्भकृतघ्नजाड्य-
धिक्कारपापमलवञ्चनकद्यकाराः ।
निर्वासिता रसिकदासवरेण दूरं
पूरं विगाहितुमपामिह संश्रयन्ते ॥ ५॥

(आकाशे दृष्टिं दत्त्वा ।) अये सत्यधर्मधैर्यदया-
दमहर्षोपकारविनयविवेकविचक्षणतासत्कारा
जितं युष्माभिर्दानकीर्तिभ्यां रसिकदासाश्रयेण ।
तन्मयापि किञ्चिन्निबिधं स्थानमन्वेषणीयम् ।
(इतीतस्ततः परिक्रम्यावलोक्य च ।)
अये, एते ऽति भयंकरारण्यवासिनो विकृतमुखाः
कृत्याकृत्यविवेकरहिता वनेचरास्तिष्ठ (ष्ठ) न्ति ।

Kalpana's

नन्वेतेषु दानकीर्तिभ्यां रहितेषु निर्भयं निवसामि।
(अग्रतो गत्वा शिरोनतिं विधाय।)

भ्रातर्वनेऽत्र विजनेऽसि वनेचर त्वं
तत्त्वं शृणु स्फुटमथो मम देहि वासम्।
एषाप्यकीर्तिरिहमार्थिजने दुरास्यो
दुःखाददातृगुण एष उपागतोऽस्मि ॥ ६॥
वनेचरा: _ (श्रुत्वा।) अले अले अलातमुहा हग्गे इदं
जलं फलं तणंपि अब्भागदेहिं अब्भाछिदं
उववादीयामि ता दे दुम्मुहस्स दुम्मुहोज्जेव्व
ठाणं भोदित्ति ण छि कज्जं एत्थ मा चिट्ठ।
/अरे, अरे, अरातमुख, अहामिदं जलं फलं
तृणमप्यभ्यागतेभ्योऽभ्यार्थितमुपपादयामि।
तत्ते दुर्मुखस्य दुर्मुखमेव स्थानं भवतीति
नास्ति कार्यम्। अत्र मा तिष्ठ। /
अदातृगुणः _ (श्रुत्वा।) आः पाप। वनेचरेष्वपि वित-
रणमस्तीति निःशरण्यो हतोऽस्मि।
(पुनरग्रतो गत्वा व्याधान् दृष्ट्वा।) (स्वगतम्।)
जाले विशालैर्वनजीविकालै
र्हलैाधितास्ता वनवीथिसङ्गाः।
व्याधाः सदा याचकमुक्तबाधा
नाधावनाधारमवान्ति किं माम् ॥७॥
(प्रकाशम्।) भो भो व्याधा, एषोऽदातृगुणः
साष्टाङ्गं प्रणमति।
सम्प्रार्थयेऽर्थी क्षणसन्निरासं
मा सम्मुदा सम्प्रति दत्त वासम्।

दासाय मे सायभुजो भुजो वा 116

नासाकुटेति स्मरसायभूमिः ॥८॥

व्याधाः (श्रुत्वा) अले अले कालमुहा हग्गो हलिण-
मंसेहिं पि आछिणो पलिच्चलणं कदुय सुहं
चिट्ठामि, ता एव्व मा चिट्ठ। /अरे अरे काल-
मुख, अहं हरिणमांसैरप्यात्मनः परिचरणं
कृत्वा सुखं तिष्ठामि। तदत्र मा तिष्ठ। /

अदातृगुणः (पुनः, आः पापेति पठित्वाऽग्रतो गत्वा
मत्स्यजीविनो दृष्ट्वा)(उच्चैस्तराम्।)
श्रीकृष्णदासकुलकोमलकाननदीपो
द्वीपोदरेऽपि च न मामुररीकरोति।
तन्मत्स्यपुच्छ(च्छ)मार्भितोऽर्थिनि नार्पयन्तो
मत्स्याशिनो हि निरुपद्रव आश्रयो नः ॥ ९॥

मत्स्यजीविनः (श्रुत्वा) अले, अले, अदिट्ठमुहा, अह्मेहिं
आछिणे मीणमंसंपि समप्पीयदित्ता अत्तणो
सरिसं ठाणं अणेसियतु /अरे, अरे, अदृष्ट-
मुख, अस्माभिरर्थिने मीनमांसमपि समर्प्य-
ते। तदात्मनः सदृशं स्थानमन्वेषयतु। /

अदातृगुणः (आः पापेति पठित्वा) तद्भवतु तपस्तप्त्वा
देवान् प्रार्थयामि।
(इति निष्क्रान्तः।)

इति श्रीरसिकविनोदे चोरकेऽदातृविडम्बनं
नाम प्रथमोऽङ्कः।

Kalpana's

(ततः प्रविशतो देवानुचरौ।)

पद्मास्यः – भो तुष्टानन, अद्य खलु देवा विततांध्वर-
हविरविरतास्वादनसन्तुष्टमनसोऽतिदिशन्ति
यथाभिलषितान् वरान्।

तुष्टाननः – किं वक्तव्यं गीर्वाणानां नैसर्गिकः स्वभाव
एव यद्वरदानमिति। परं च श्रीकृष्णदास-
कुलकल्पतरुणा रसिकदासेन भगवद्दासेन
च क्रमसमेधितमहादानभरैर्निर्वासितोऽदा-
तृगुणः क्षितितले स्वाश्रयमलभमानो भूयो
भूयो गीर्वाणानामान्तिकं न मुञ्चति। तत
स्ते दर्शनेन व्याकुलहृदया ब्रह्मणोऽन्तिके
गन्तुकामास्तिष्टं(ष्ठ)न्ति।

पद्मास्यः – सखे कस्य कुलस्य प्रसूती रसिकदासो
नाम येन सनाथीकृतं धरावलयम्।

तुष्टाननः – सखे, किं न जानासि।

श्रीमन्महामहमहोमहिमप्रतापै
र्हर्ता प्रतिक्षितिभृतां महसां महौजाः।
आसीदमात्य इह मण्डपदुर्गभर्तुः
श्रेष्टो(ष्ठो) विशिष्टगुणशालि(ली) यथार्थनामा ॥१॥

आपि च।

यस्योद्भटाः प्रतिभटा रणतीर्थभाजो
धाराप्रचारितखवारिविभिन्नदेहाः।
देवैः सुदिव्यतनुभिर्ननु सेव्यमाना
भानावहो समलभन्त मुदात्ममार्गम् ॥२॥

उद्यत्करालकरवालकरावमर्शात्
कान्तारतान्तरकान्तसपत्नवर्गान् । 118
निर्जित्य यः क्षितिमिमामतिमानशाली
शालीनतां समनयन्निखिलक्षितीशान् ॥३॥
नीतावतीव कुशलः स्वकुलप्रदीपः
श्रेष्ठः (ष्ठः) समग्रविभवो यशसा प्रकाशः ।
यः स्वेषु मण्ड[उ]पपतेश्च परेषु धीमां
श्चारान्निधाय निखिलं समबुद्ध तत्वं (त्त्वम्) ॥४॥

पद्मास्यः ततस्ततः ।

तुष्टानन: तस्य (स्या) भवत् क्षितिवितानितपुण्यकीर्तिः
पुत्रो गुणैर्जगति रामजिदात्मतुल्यः ।
सद्वस्त्रहेममणिदानविशेषभाजा
सन्तोषिता भुवि बुधा विबुधाश्च येन ॥५॥
अपि च ।
राकासुधाकरसुधाजलधौतकीर्ते
र्विद्वत्कुलप्रवणपुण्यतमात्ममूर्तेः ।
यस्योत्तमे भृगुपुरे गुणध्येष्ठ्ययोगा
द्धेष्ट (ष्ठ) त्वमिष्टमज्ञानिष्ट सादिष्टदायी ॥६॥
दानैर्महद्भिरिह रामजिता कृतेन
काव्येन काव्यकुशलैर्वचसादृतेन ।
पाथोधिपूरपरिलङ्घनपाटवेन
यस्योत्तमेन यशसा नितरामभावि ॥७॥

पद्मास्यः ततस्ततः ।

तुष्टानन: लीलोल्लसल्ललितलोचनलम्भितश्रीः
श्रीकान्तकोमलकपोलकलाधरश्रीः ।

तस्यात्मजोऽजनि जितेन्द्रियषट्सपत्नो 11?
नारायणो नु भृगुपत्तनमे (ए)कधीरः ॥८॥
नारायणः स निजभक्तिविशेषभाजं
नारायणं करुणया नितरामपश्यत् ।
यद्भाग्यभूमभवभूतिभिराशु निन्ये
यक्षेश्वरोऽप्यधरभावमिव प्रकामम् ॥ ९॥
तद्भामजीत्तनयचारुचरित्रवृन्दैः
रेवातटे भृगुपुरं नितरामशोभि ।
सन्मौक्तिकैरिव निधेः पयसां विचित्रै
र्नानाफलप्रसवकारि तलं धरित्र्याः ॥ १०॥
रेखामयं नलिनमेष बभार हस्ते
भावीश्रियः किमिव विष्टरमिष्टदार्यै ।
बालोऽपि निर्मलधियं निजवैष्णवत्व-
चिह्नं व्रजेशचरितैकरसं च चित्तम् ॥११॥
नेताथ नीतिनिपुणो नलिनायताक्षः
साहः समग्रविभवः सदुदारभावः ।
भेदं विमुच्य सदुपाश्रयलाभलोलै
र्नारायणो गुणगणैर्नितरामसेवि ॥१२॥
धर्मद्रुमोऽथ किमु सच्चरितावतारः
किं वाश्रयः परमभक्तिवृ(बृ)हल्लतायाः ।
श्रीगोकुलेशकरुणैकमहाश्रयो वा
नारायणः स यशसामिह राशिरासीत् ॥१३॥
उत्तीर्य शैशवमसौ निजसौमनस्य-
प्राग्जन्मजन्यबहुपुण्यचयप्रसारः ।

kalpana's

श्रीगोकुलेशगुणगौरवबद्धचेता:
प्रीत्या जगाम किल गोकुलनाथपूज्यान् ॥१४॥
तेऽपि स्वयं जगदनुग्रहभागभाजो
राजोरुयत्नदुरवापपवित्रपादा: ।
स्थंभाभिधे पुरवरेऽथ यदृच्छ(च्छ)या प्रा-
गभ्यागमन्निरुपमप्रार्थितप्रभावा: ॥ १५॥
श्रेष्ठश्रियं सुकृतदिष्टविशिष्टचिह्नै:
राजन्नमुत्तमाधियं सुहृदा विभाव्य ।
लोकैकबन्धुरिह निर्मलभक्तिदायं
स्वायं दिदेश मनुमात्मनिवेदनं च ॥ १६॥
श्रीवैट्ठलि: करुणया निजसप्तसद्म-
सत्कारसम्भवसमं व्यतनोत्स्वमानम् ।
नारायणेन सह गौरवतुष्टचेता:
प्रायादथो भृगुपुरं सपुरंद(र)श्री: ॥१७॥
लोकोत्तरं ननु महत्त्वमहो महीय:
पीयूषसारवदुदारकटाक्षभासाम् ।
ता वैट्ठलेस्तनुतरङ्गरयाद्वलन्त्यो
नारायणे निखिलमोहमलानमार्क्षु: ॥ १८॥
द्विद्वादशप्रगुणतत्त्वपरं पुराणं
वाक्पारपूर्णविभवं मतिभिर्दुरापम् ।
तत्तत्त्वमन्तरचरं च चराचराणां
नारायणो निखिलतत्त्वमयं स्म वेद ॥१९॥
सखे, नारायणस्य यश: कियद्वर्णनीयम् ।
तस्मिन्नथो तदवाधिप्रार्थितात्मसारे
प्राकर्षि भक्तिभवगौरवभाग्यसत्त्वै: ।

Kulpnu's

पद्मास्य: ततस्ततः । 121

तुण्टाननः पुत्रं स्वतुल्यमपि सुन्दरदासमार्य
लेभे परार्ध्यगुणलाक्षितभूरिभाग्यम् ॥ २०॥
सत्सौष्ठवेन निजगौरवयोग्यगत्या
नत्या गुरोश्च धृतिधामाविशिष्टमत्या ।
बालः शशीव नभसस्तलमेतदुच्चैः
स स्वं कुलं समनयत्किमपि प्रकाशम् ॥२१॥
नानाप्रबन्धपटुपाण्डितपालनोद्धैः (च्चैः)
पाथोधिपूरपरपारकृतप्रसारैः ।
कर्पूरकुन्दकुमुदेन्दुकलानरङ्गै
नारायणोरिह यशोभिरशोभि विश्वम् ॥२२॥

पद्मास्य: तत (तः ।)

तुण्टाननः तस्यात्मजो भुवि समग्रविनोदकारी
श्रीकृष्णदास उरुभक्तिजितान्तरारिः ।
श्रेष्टः (ष्ठः) समाहितमतिर्धृतिमान् सदासी
द्दासीभवन्निखिलदुष्टविरोधिवर्गः ॥२३॥
भानोः पुरे महति लोकहिताय यस्य
श्रेष्ठत्वमेकमजनीष्टमुदारधाम्नाम् ।
राजश्रियापि शिबिकारथरम्यवाजि-
भ्राजिष्णु पाहि, जय, जीव, जनोक्तिभाजा ॥२४॥
नाभून्मनागपि मतिः कलुषा कथञ्चि-
न्नो वा कदाचिदपकारपरा परेषाम् ।
श्रीकृष्णदासवपुषेह युगेऽपि मन्ये
सम्भूय सत्ययुगमन्वग्रहीन्मृलोकम् ॥ २५॥

निद्रापरं निशि सरोरुहमात्मशोभां 122
चन्द्रोऽपि संक्षिपति भानुभिया दिनादौ ।
श्रीकृष्णदासमुखमेतदुदारलक्ष्मी-
लोकोत्तरं हि समदर्शि सदैव लोकैः ॥ २६॥

सखे, किं बहुना स खलु धर्मधुरीणधरावलय-धवलीकरणोद्यतो निरवधिनिजयशा निखिल-निजविरोधिविजयविजृम्भमाणपरमप्रतापाश्रयः सकलसत्क्रियासमाराधितरमारमणचरणकमल-कमलैकनिवासो भानुपुरस्थश्रीभट्ट (ऽ) नामैक-शासनं बभाज ।

पद्मास्यः - ततस्ततः ।

तुष्टाननः - तस्मादभूज्जगदनन्तरजीवनाख्यः
सङ्ख्यावदुत्तमशयार्पितसम्पदात्मा ।
येनोत्तमाश्वरथवस्त्रसुवर्णरत्नै-
र्यत्नैर्धितैः फलमसाधि हितं परेषाम् ॥२७॥

पद्मास्यः - तत (तः ।)

तुष्टाननः - यस्तूत्तमे भृगुपुरे सुजनाभिरामो
दामोदरोऽभवदमेयगुणप्रसारः ।
पुत्रीं च तस्य कुलरत्नमनल्पभाग्यां
रत्नाभिधां हि समुवाह स कार्ष्णदासिः ॥२८॥
तस्यामथो जलनिधेरपनेतुमुच्चैः
सप्तद्वयस्वभवरत्नभवं नु गर्वम् ।
आविश्चकार चतुरस्तनयानथैकां
कन्यां विधिर्बहुगुणामिह पञ्चरत्नीम् ॥२९॥

सखे, सकलक्षितिवलयसमनुकम्पया धर्म एव

रासिकदासनामा ।विधिनावतारितो ।विजयते ।
तथाहि ।

जे(ज्ये)ष्ट(ष्ठः)सुतो रसीकदास इहास्ति धीरः
सत्पाण्डितेषु निनरामपि दानवीरः ।
सङ्कीर्ण उत्तमगुणैरनवाप्तवासो
यस्यात्मनीह न हि तिष्ठति कोऽपि दोषः ॥३०॥

अपि च ।

गुणानामाधारः ।किमु सुकृतसारः स्फुटतनु-
र्धियां पारावारः किमु सदवतारो भवजलात् ।
यशोवासो दासोचितविधिरहो गोकुलपते-
र्मुदा सोमास्यो वै भुवि रासिकदासो विजयते ॥३१॥

सखे, धर्मावतारो धरारत्नं रासिकदासो नाम येन हि ।क्षितितलेऽदातृगुणो ।निर्वासितः । तथाहि ।

परं ज्ञाता ध्याता जगति किल दातार्थिनि जने
द्विषां वा तापातिप्रथितमहिमा तावदतुलः ।
अदातृणां लातार्पणसततजातात्मयशसा
सितीकुर्वँल्लोकं भुवि रासिकदासोऽत्र जयतात् ॥ ३२ ॥

पद्मास्यः – ततस्ततः ।

तुष्टाननः – तस्यानुजो हि भगवांश्चिरमेव जीयात्
स्वीयातिरूपभरदूरनिरस्तकामः ।
योऽयं सुवर्णसुहितातिमहत्तरार्थ-
द्विर्भाव भूषिततरान्विबुधांस्तनोति ॥३३॥

अपि च ।

भगवन्नमुं हि संविधातुं
विधिना पद्मविधुसद्मभ्यः। 124
चिरचिन्तसमाध्यशङ्कितेन
स्फुटलावण्यमचोरि चिन्तयामः॥३४॥

पद्मास्यः — ततस्ततः।

तुष्टाननः — तादृक्कनिष्ट(ष्ठ) इह लोकदयैककनिष्टः(ष्ठः)
शिष्टः समग्रगुणभूमिरसौ दयालः(लुः)।
दानेन येन कृतकृत्यपदं प्रणीताः
कल्पद्रुमानपि बुधा हृदि नाद्रियन्ते॥३५॥

पद्मास्यः — ततस्ततः।

तुष्टाननः — जलधेर्गरलमिव तत एव परमदोषाश्रयो व्यर्थप्रातिज्ञः कृपणशिरोमणिः परवञ्चनपरः कुटं(टु)म्बकलहकर्ता पलाशपत्रपुञ्जेऽपि मुद्रादायी पुरुषोत्तमः समुत्पन्नः। सखे तस्य कौटिल्यकार्पण्ये किं वर्णयामः।

अध्बे(ब्धे)र्लपोड इव जोडितभूरिकोशो
दोषोपवीक्षणपरोऽग्रसरोऽल्पधाम्नाम्।
पृष्टे(ष्ठे) भुवः कृपणनामनिगण्यमाने
मुख्यत्वमेव भजते पुरुषोत्तमोऽयम्॥३६॥

पद्मास्यः — सखे, जोडितेति ग्राम्यं किमुच्यते।

तुष्टाननः — ग्राम्यवर्णने ग्राम्या एव शब्दा भूषणत्वं भजन्ते।

पद्मास्यः — ततस्ततः।

तुष्टाननः — तेन रसिकदासेन भगवद्दासेन च

(ततः प्रविशन्ति देवा अदातृगुणश्च ।)

अदातृगुणः _ भो भो गीर्वाणपतयः, 126

व्यलोकि वसुधातलं सकलमेतदाराब्मया

रयादिह घनं वनं मृगधनं समन्वेषितम् ।

तथा च तटिनीतटं विकटमन्ववैक्षि क्षणं

वसामि कथयन्नु वै रसिकदासभीतः क्व वा ॥ १॥

अहो नु खलु भोः । मया पित्रोस्तृष्णा-

लोभयोस्तावत्किमुपकृतम् ।

मातर्नातः परमिह महद्दुःखमाहो दुरन्तं

यत्कान्तारे नयसि जरयाग्रस्तदेहा दिनानि ।

गीर्वाणेभ्यः स्वपदमाचिरात्प्राप्य दानैकशून्यं

तारुण्यं ते पुनरपि चिरादेष संपादयामि ॥२॥

देवाः _ अहो पापिष्ठस्यास्य पदप्रतिपत्तये पिता

महं तावत् स्तुमः ।

जय पितामह पाहि परं प्रजाः

जुषतु चायमदातृगुणः पदम् ।

अनलसः सृजसीह जगन्ति किं

शुभमते चतुरास्य फलं विना ॥ ३॥

(ततः प्रविशति चतुर्मुखो ब्रह्मा ।)

ब्रह्मा _ मया सृष्टेषु लोकेषु लोकोत्तरगुणैर्युतः ।

कृष्णदासात्मजः श्रेष्ठो जीयाद्रासिकनामकः ॥ ४॥

(इतस्ततोऽवलोक्य ।)

साधु भो रासिक साधु ।

यदपास्तपदः कृतो धरायां

मलिनश्रीर्भृददातृनागुणोऽयम् ।

ननु तत्कृतमेव मेऽनुकूलं
भज सुश्रेष्ट(ष्ठ)पदं चिरायजीव ॥५॥127

देवाः – (उपसृत्य।) जयतु जयतु पितामहः।

पितामहः – अये गीर्वाणपतयः किमर्थमिहोपेताः।

देवाः – सकलधर्मधुरन्धरेण श्रेष्ठशिरोमणिना रसिकदासेन भगवद्दासेन च निरस्तोऽयमदातृगुणो रोरूयमाणोऽस्मत्पार्श्वं न मुञ्चति। तदस्य ददातु पितामह आश्रयम्।

पितामहः (चिन्तां नाटयति।)

(पटाक्षेपेण प्रविश्य।)

दुष्टाननः – जगति वनचरेषु मत्स्यजीविष्वपि मृगयुश्वपचेषु तस्करेषु।
वितरणमिह किञ्चिदास्ति नूनं
न तु पुरुषोत्तमनाम्नि वा कदाचित् ॥६॥

पितामहः – आः स्मृतम्।
कुले श्रीकृष्णदासस्य
रत्नोत्पत्तिग(र्)रीयासि (सी)।
अद्दबे(ब्धे)रिव लपोडाब्जः
सम्भूय भुवि तिष्ट(ष्ठ)ति ॥ ७॥
स एव अदातृगुणस्य सकुटं(टु)म्बस्य समुचितं स्थानम्।
(इति निष्क्रान्तः।)

अदातृगुणः – अहो श्रीकृष्णदासकुले इति वेपते मे हृदयम्।

देवाः – मूर्ख, तावता किम्।

दीपात्प्रकाशः किल कज्जलं (च)
चन्द्रात्सदालोक उताङ्करङ्कुः ।
जातानि दृष्ट्वास्य कुलस्य पङ्के
वसापशङ्कं पुरुषोत्तमाङ्के ॥८॥

अदातृगुणः – तत्र किमपि दानं नास्ति ।

देवाः – अहो दानस्य किमुच्यते ।
कणो नैव कदन्नस्य
लभ्यते चटकादिभिः ।
श्वाभिरास्वाद्यते नैव
पात्रलग्नमिहौदनम् ॥ ९॥

अदातृगुणः – (स्वगतम्।) अस्मत्पितृपितामहादीनां
पुण्यं बलीयो यदेतादृशं पदं लब्धम्।
(प्रकाशम्।) भवतु एष गच्छा (च्छा)मि ।
(इति निष्क्रान्तः।)

देवाः – चिरेण ब्रह्मकपालं निवर्त्त (वृत्त) म् ।
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

इति श्रीरासिकाविनोदे त्रोटके भट्टश्रीकमल-
करकृतौ तृतीयोऽङ्कः।

(ततः प्रविशतो द्विजबटू।)

स्फुरात्त्विषः — अये, चिरेण कृष्णदासकुलाङ्कुरधार्म्मि-
वतारश्रीसिकदासेन श्रेष्टा(ष्ठा)धिराजेन
भगवद्दासेन च महादानैरुज्व(ज्ज्व)-
लीकृतं धरावलयम्। तथाहि।

सद्वस्त्र हेममणिमण्डनदानभाजा
राजा स भोज इह येन लघुर्व्यधायि।
श्रेष्ट(ष्ठ)वृन्दजनदुर्लभमत्र कुर्वन्
जीयाच्चिरं रसिकदास उदारकीर्त्तिः॥१॥

सखे, भगवद्दासविहितदानभरैः पूर्णार्थिनो
दृष्ट्वा विवदन्ते पुरस्त्रियः।

अग्रे हस्तियुगं चलद्ध्वजपटं पश्चात्कियन्तो गजाः
सङ्खेलत्तुरगावलीपरिवृतः श्रीमागधैः संस्तुतः।
पश्यैतः सखि कः समेति नृपतिर्नायं विमुग्धे नृपो
दानं श्रेष्ठशिरोमणेर्भगवतो लब्ध्वैत्यसौ पण्डितः॥२॥

विशदवाची — एतद्भ्रातुः पुरुषोत्तमादपि कदाचित्
किमपि प्राप्यते।

स्फुरात्त्विषः — (सस्मितम्।)

श्यामीकरोति वदनं परुषीकरोति
वाचं चिरान्नयनमश्चति चित्राचित्रम्।
चित्ते दृषत्परुषभावमुपेत्य भु(भू)यो
भूमिं लिखत्ययमहो पुरुषोत्तमाख्यः॥३॥

(नेपथ्ये कलकलः।)

उभौ — (श्रुत्वा) अये एते पुरुषोत्तमसाङ्गिनो
द्यूतकारा विवदन्ते। तदेतेषां कौटिल्यं

पश्यावः ।

(तथा कुरुतः ।)

(ततः प्रविशन्ति द्यूतकाराः ।)

शून्यमुखः – अये, मया द्विकाक्षपातेन निर्जितं पणं देहि ।

निर्नासिः – त्वया जितं नैव । मिथ्या वदसि ।

शून्यमुखः – अये अनाचरण, त्वया मध्यस्थेन कुतो न दाप्यते ।

(निर्नासिः पणं ग्र(गृ)हीत्वा पलायितः ।)

(अनाचरणशून्यमुखादयः पृष्टे(ष्ठे) लग्नाः ।)

(निर्नासिः सौगतागारे प्रविश्य प्रतिमान्तरे प्रतिमात्वेन स्थितः ।)

शून्यमुखः – (इतस्ततोऽवलोक्य सौगतागारे प्रविश्य प्रतिमाः परामृशन् स्पर्शवैलक्षण्येन प्रत्यभिज्ञाय निर्नासिं बहिरानीतवान् ।)

(दृष्ट्वा) अये, नेत्रे निमिल्य तिष्ट(ष्ठ)सि ।

(उभौ हस्तयोर्गृहि(ही)त्वा इतस्ततः आन्दोलयतः ।)

निर्नासिः – (चिरेण नेत्रे उन्मील्य हस्तपदसङ्कोचं त्यक्त्वा ।)

(स्वगतम् ।) अये, एनमनाचरणं विज्ञापयामि ।

(नेत्रसंज्ञया मुद्रार्पणं सूचयति ।)

अनाचरणः – भ्रातः शु(शू)न्यमुख, त्वमादौ क्रीड । पश्चात्पणं दास्यति निर्नासिः ।

शून्यमुखः – अये, आदौ ग्रहि(ही)ष्यामि।
अनाचरणः – इदानीं तु त्वया द्रष्टुमपि न शक्यते।
शून्यमुखः – इदानीं पश्यामि।
अनाचरणः – कथं पश्यसि।
शून्यमुखः – एवम्। (इति नेत्रे उन्मील्य पश्यति।)
(अनाचरणः हस्तेन साञ्चितधू[म]लिं नेत्रयोः प्रक्षिप्य, उभौ निष्क्रान्तौ।)
(शून्यमुखोऽपि नेत्रे परामृशन् निष्क्रान्तः।)
(द्विजबटू पश्यतः।)
द्विजबटू – अये, एतैः पुरुषोत्तमादेव कौटिल्यमार्जितम्।
(नेपथ्ये कलकलः।)

कोशागारस्य रक्षां रचयतु सुचिरं
कीलसच्छद्मवल्लाद्यै-
र्भिक्षुभ्यो भैक्षमल्पं कणमसृणजलं
वर्जयित्वैव शश्वत्।
बध्वा(बद्ध्वा) बद्ध्वा समन्तादवृतु(त्व)मलधिया
रम्यवस्त्राण्यजस्रं
सम्प्राप्तो वै चिराय स्फुटमुचितपदे-
ऽदातृताया गुणोऽयम् ॥ ४॥

द्विजबटू – (श्रुत्वा।) अये, पुरुषोत्तमे निवासाय, अदातृगुणः समागतः।
तद्भवतु। अध्ययनावसरो जातः।
(इति निष्क्रान्तौ।)
इति रसिकविनोदे त्रोटके चतुर्थोऽङ्कः।

(ततः प्रविशति अकीर्त्या सह अदातृगुणः 132
फंदफेलधिक्कारफथकारादि परिवारश्च।)

अदातृगुणः - अये, अतिसुखकारी एष आश्रयः। यत्र
स्वप्नेऽपि दानकीर्त्योर्वार्ता नास्ति। यावज्जीवं
सुखेन निवसामि। (विचार्य) कः कोऽत्र भोः।

(प्रविश्य (श्य)।)

धिक्कारफथकारौ - एसाम्मि आणवेदु भट्टके।
/एषोऽस्मि आज्ञापयतु भट्टकः/

अदातृगुणः - एतस्याग्रतो द्वारपालौ भूत्वा तिष्ठेताम्।
(धिक्कारफथकारौ तथा कुरुतः।)
प्रिये, अपकीर्ते भवत्या पाकशालायां
सावधानतया पाचिक्रिया विधेया।

अपकीर्तिः - स्वामिन्, मम साहचर्यं विधातुं परि-
-चारकः समपेक्षितो येन परिचर्या विधेया।

अदातृगुणः - (विचार्य) कः कोऽत्र भोः।
(प्रविश्य)

फंदफेलौ - एसाम्मि आणवेदु लाउले।
/एषोऽस्मि, आज्ञापयतु राजकुलः/

अदातृगुणः - अपकीर्तेर्भ्रातरम् अपयशसमानय।
येन पाकशालायां परिचर्या विधीयते।

फंदफेलौ - जं लाउले आणवेदिति।
/यद् राजकुल आज्ञापयति।/
(इति अपयशःसमानीय प्रविशतः।)

अदातृगुणः - अपयशस्, त्वया अपकीर्तेः परि
चर्या विधेया। (पुनर्विचार्य।)

पुरुषोत्तमसदृशं स्थानं पृथिव्यां नास्तीति
स्वकुटं (टुं)म्बं मित्राणि चाहूय सुखं निव-
सामि । 133

जन्मान्तरसहस्रेऽपि पुरुषोत्तम आश्रयः ।
यत्र स्वप्नेऽपि दानस्य कीर्त्तिर्वा नास्ति भावना ॥१॥
(अपकीर्तिं प्रति) प्रिये, किञ्चिद्वास्तुविधाना-
दि कर्त्तव्यम् । यथाऽस्माकं निर्बाधं चिरम-
वास्थितिः । अये कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

दगो – एसाम्मि । / एषोऽस्मि । /

अदातृगुणः – अये दगा, पाखण्डं पुरोहितमानय
योऽस्माकं वास्तु विदधाति ।

(दगा तथा करोति ।)

(प्रविश्य)

पाखण्डः – अत्र पुरुषोत्तमे साम्राज्यं भजतु अदातृ-
गुणः ।

अदातृगुणः – पाखण्ड, तवाशीर्वादैः फलित एव ।
तत्तूर्णं विधीयतां वास्तु । त्वया च
मन्निकट एव सर्वदा स्थेयम् ।

(पाखण्डस्तथा करोति ।)

अदातृगुणः – कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

असत्यम् – एसोम्मि हग्गो आदिसदु स्सामी ।
/ एषोऽस्मि अहमादिशतु स्वामी । /

अदातृगुणः – असत्य, तूर्णं गछ (च्छ) । कूडकपटाभ्यां

पुत्राभ्यां कुटिलतया स्त्रिया सह विश्वासघातं समानय । 131

(असत्यं तथा करोति ।)

(ततः प्रविशति विश्वासघातः ।)

विश्वासघातः – एष सपरिवारो विश्वासघातः प्रणमति ।

अदातृगुणः – अये विश्वासघात, तव भ्राता कृतघ्नः क्वास्ते ।

विश्वासघातः – मित्रद्रोहं समानीय, इदानीमायास्यति ।

अदातृगुणः – मित्रद्रोहस्य भार्या वञ्चकतापि सह यास्यति ।

विश्वासघातः – अथ किम् ।

अदातृगुणः – मित्रद्रोहस्य बेशौर-बेहया-[द]-बेपीरादयः पुत्राः कुशलिनः ।

विश्वासघातः – तेऽपीदानीं चरणनिकटे आयास्यन्ति ।

(ततः प्रविशति सकुटुम्बो मित्रद्रोहः ।)

मित्रद्रोहः – एष प्रणम(मा)ति(मि) ।

अदातृगुणः – कुशली भवान् ।

मित्रद्रोहः – अथ किम् । एष आश्रयोऽतीव रोचते ।

अदातृगुणः – किं वक्तव्यमत्र दानं कीर्तिर्वा कालत्रयेऽपि नास्तीति ।

अदातृगुणः – (अग्रतो दृष्ट्वा) अये, अपयशः, अतिवृद्धस्तव पिताऽधर्मः किं नायाति ।

अपयशः – स्वामिन्नधर्मस्यानयनार्थं सुमज्ञौ प्रेषितौ ।

(ततः प्रविशति अधर्मो यथोक्तपरिवारश्च।)

अदातृगुणः – अये अधर्म, अलज्जा तव सहचारिणी
किं विलम्बते। 135

अधर्मः – सा खलु नीचसङ्गेन पुत्रेण सह शनैरा-
याति।

अदातृगुणः – अये जितं मया सकुटं(टु)म्बेन पुरु-
षोत्तममाश्रयात्। अहो मलमान्द्याभ्यां
पुत्राभ्यां सह पापं कुतो नायाति।
कः कोऽत्र भोः।

(प्रविश्य)

धिक्कारः – एसम्मि राउले आदिसदु।
/एषोऽस्मि राजकुले, आदिशतु।/

अदातृगुणः – अये धिक्कार, पापं समानय।

धिक्कारः – जं लाउले आणवेदि।
/यद् राजकुलं आज्ञापयति।/

(मलमान्द्याभ्यां पापेन च प्रविशति।)

पापम् – एतत्पापं प्रणमति।

अदातृगुणः – अये पाप, इदं तव गृहम्। त्वया स-
ङ्कोचो न कर्तव्यः। प्रसन्नेन स्थेयम्।

पापम् – यदि मेऽदातृचरणा अलंकुर्वन्ति तत्र मया
सर्वदा स्थेयम्।

अदातृगुणः – अतिवृद्धस्तव पिता मोहः कुशली।

पापम् – सोऽपि मदेन भ्रात्रा इदानीमायास्यति।

अदातृगुणः – (विलोक्य) अये, चिरेणास्मत्कुटं
(टु)म्बमेकीभूय तिष्ठति। तथाहि।

विश्वासघातशठदम्भकृतघ्नजाड्य 136
धिक्कारपापमलवञ्चनफद्यकाराः।
बेशौरबेअकलफंददगादयो हि
तिष्ठन्ति सन्ततममी पुरुषोत्तमाङ्गे ॥२॥
भवतु। सर्वैः स्थानविभागः कर्तव्यः।
(इति सभाधर्मेण तिष्ठन्ति।)

अदातृगुणः — अपकीर्तिरपयशश्च पाकशालायां स्थापितौ।
धिक्कारफद्यकारौ भवद्भ्यां पुरुषोत्तमस्य द्वारि स्थेयम्। सत्यधर्मधैर्यदयादमहर्षोपकारविनयाविवेकानां प्रवेशो न देयः।

धिक्कारफद्यकारौ — अये, प्रवेश इति किमुच्यते। एतेषामत्र पुरुषोत्तमे वार्तापि न भविष्यति।

अदातृगुणः — अये फंदफेलौ, भवद्भ्यामेतस्य मुखाग्रे स्थेयम्। यथा सत्यकीर्तना विवेकवार्ताप्रवेशो न भवति।
दगा-असत्ये, भवद्भ्यामेतस्य जिह्वाग्रे स्थेयम्।
पाखण्ड, त्वया सर्वाङ्गे स्थेयम्।
कूडकपटकुटिलता भवद्भिः पुरुषोत्तमस्य हृदि स्थेयम्।
अधर्मसूमौ, भवद्भ्यां हस्तयोः स्थेयम्।
अलज्जा-अदाक्षिण्य-बेशर्माणि नेत्रयोः।
विश्वासघात-कृतघ्न-मित्रद्रोहा भवद्भिः सर्वाङ्गे स्थेयम्।

मलपापाभ्यां सर्वाङ्गो स्थेयम् ।
अहो, भाण्डागाररक्षकः को वा भवितुमर्हति ।
पाखण्डः _ स्वामिन्, पापस्यैव भाण्डागाररक्षणं देयं
यथा कस्य कपर्दकं न ददाति ।
अदातृगुणः _ अये पाप, त्वया एतस्य पुरुषोत्तमस्य
भाण्डागाररक्षणं सावधानतया कर्तव्यम् ।
यथा कस्यापि वराटकं नार्पयति ।
पापम् _ महत्कार्यमेकाकिना कथं निर्वाह्यम् ।
अदातृगुणः _ अये, त्वयि स्थिते किं निर्वाह्यं भविष्यति ।
तथापि सहायमन्वेषयामि । अये पाखण्ड,
इदानीं दरिद्रः कुत्र तिष्ट(ष्ठ)ति ।
पाखण्डः _ अभाग्येन पित्रा, अलक्ष्मात्रा, लोलतया
स्त्रियां (या), केवलपुत्रेण सह रसिकदास-
भगवद्दासयोर्वैरिणा गृहे चतुर्भिः पादै-
स्तिष्ट (ष्ठ) ति ।
अदातृगुणः _ अथ निन्दया स्त्रिया सह दुष्ट एव मम
प्राधान्यमर्हति । कः कोऽत्र भोः ।
(प्रविश्य ।)
चाडी, चुगली च _ एसाम्ह लाउले । /एषास्मि राजकुल ।/
अदातृगुणः _ (विलोक्य ।) एये (ते) उभे भगिन्यौ
एतावन्तं कालं क्व स्थिते ।
उभे _ आवाभ्यामाबाल्यादिहैव स्थीयते ।
अदातृगुणः _ युवयोर्भ्राता दुष्टः क्वास्ते ।
उभे _ सोप्याबाल्यादिहैवास्ते ।
अदातृगुणः _ भवतु मम प्राधान्यार्थं दुष्ट आनेयः ।

kalpana's

(ततः प्रविश्य (शाति) दुष्टः ।)

अदातृगुणः – अये दुष्ट, मम प्राधान्यं त्वया विधेयम् । निन्दा तव सहचारिणी । अपवादबखीलौ तव परिचारकौ ।

दुष्टः – यदादिशाति भर्ता ।

(इति तथा करोति ।)

अदातृगुणः – पुरुषोत्तमाश्रयं त्यक्त्वा कदाचनापि न गन्तव्यमिति प्रतिज्ञा विधेया ।

सर्वे – जन्मान्तरसहस्रेऽपि
पुरुषोत्तम आश्रयः ।
यत्र स्वप्नेऽपि दानस्य
कीर्तेर्वा नास्ति भावना ॥ ३॥

(इति सर्वे स्थिताः ।)

इति श्रीरासिकाविनोदे त्रोटके भट्टश्रीकमलाकरविराचिते पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ।

श्रीसंवत् १७६७ वर्षे चैत्र शुद्ध २ भौमे भट्टश्रीकमलाकरविराचितं रासिकाविनोदे अदातृविडम्बनं त्रोटकं समाप्तम् ।